ДО 350-ї РІЧНИЦІ З ДНЯ СМЕРТІ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА

Ministry of Culture and Tourism of Ukraine
State Service for Control over Transfer of Cultural Treasures
across the State Border of Ukraine
National Museum of the History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
Institute of History of Ukraine

YURII SAVCHUK

The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts from Europe's Museums

(searches, discoveries, attribution)

Kyiv
Taki spravy
2006

Міністерство культури і туризму України
Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей
через державний кордон України
Національний музей історії України
Національна академія наук України
Інститут історії України

ЮРІЙ САВЧУК

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи

(пошук, знахідки, атрибуція)

Київ
Такі справи
2006

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 31 січня 2006 р.)

Рецензенти:

докт. іст. наук Брехуненко В. А.,
докт. іст. наук Щербак В. О.,
докт. мист-ва Федорук О. К.

Савчук Ю. К.

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи
(пошук, знахідки, атрибуція). — К.: Такі справи, 2006. — 96 с.: іл.
ISBN 966-02-3920-3

Вперше, на широкому джерельному матеріалі із залученням унікальних пам'яток
низки вітчизняних та зарубіжних музеїв Польщі, Росії, Швеції та України
автор простежує історичну долю національних реліквій — гетьманських клейнодів
та особистих речей Богдана Хмельницького.

Видання ілюстроване.
Для музейників, викладачів та студентів,
широкого кола аматорів історії та старовини.

ISBN 966-02-3920-3

Зміст | Table of contents

Автор висловлює щиру вдячність за сприяння у науковому пошуку, допомогу в дослідженні та доброзичливе ставлення дирекції та колегам:

Національного музею воєнної історії Швеції,
генеральний директор Христина вон Арбін;

Військового музею у Стокгольмі,
директор Йохан Енгстром;

Державної колекції трофеїв Швеції,
голова Фред Сандстедт;
реставратор Лена Енквіст-Сандстедт;

Національного музею у Кракові,
директор Софія Голубєв;

Музею Фундації князів Чарторийських при Національному музеї у Кракові,
керівник Йоланта Ленкевич;

Національного музею у Варшаві,
директор Фердинанд Рущиць;

Музею Війська Польського,
директор Яцек Мацишин;

Державного історичного музею, м. Москва,
директор Олександр Шкурко;

Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, м. Санкт-Петербург,
начальник Валерій Крилов;

Національного музею історії України,
генеральний директор Сергій Чайковський;

Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького,
директор Надія Капустіна;

Львівського історичного музею,
Директор Богдан Чайковський;

Національного історико-культурного заповідника "Чигирин",
Генеральний директор Василь Полтавець;

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»,
директор Михайло Сікорський;

Харківського історичного музею,
директор Володимир Цигульов;

Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського,
директор Сергій Лаєвський.

Особлива подяка:

Касі підтримки науки ім. Ю. Мяновського, Польща,
президент Владислав Фіндейсен;

Шведському інституту, Швеція,
директор Ерланд Рінборг;

Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку, США,
президент Олекса Біланюк,

стипендії яких у 1995–2005 рр. уможливили розгортання досліджень у музейних колекціях Європи, спрямованих на виявлення, вивчення та збереження унікальних пам'яток козацької епохи – гетьманських клейнодів та особистих речей Богдана Хмельницького.

Gratitude for their support
and contributions to my research to:

National Swedish Museum of Military History,
Director General Christina von Arbin;

Royal Army Museum in Stockholm,
Director Johan Engström;

Swedish State Trophy Collection,
Keeper Fred Sandstedt;
Conservator Lena Enguist Sanstedt;

The National Museum in Cracow,
Director Zofia Gołubiew;

The Princes' Czartoryski Foundation
at The National Museum in Cracow,
Chief Jolanta Lenkiewicz;

Polish Military Museum in Warsaw,
Director Jacek Macyszyn;

The National Museum in Warsaw,
Director Ferdynand Ruszczyc;

State Historical Museum in Moscow,
Director Alexander Shkurko;

Military History Museum of Artillery, Engineering and Signal Corps,
St. Petersburg,
Director Valeriy Krylov;

National Museum of the History of Ukraine,
Director General Serhiy Chaikovsky;

Yavornytsky Historical Museum in Dnipropetrovsk,
Director Nadia Kapustina;

Lviv Historical Museum,
Director Bohdan Chaikovsky;

«Chyhyryn» National Historical and Cultural Preserve,
Director General Vasyl Poltavets;

«Pereyaslav» National Historic
and Ethnographic Preserve
Director Mykhaylo Sikorsky;

Kharkiv Historical Museum,
Director Volodymyr Tsyguliov;

Tarnovsky Historical Museum
in Chernihiv,
Director Serhiy Laevsky.

Special thanks to the following, whose grants from 1995—2005 made it possible
to perform research in museum collections:

Józef Mianowski Fund, Foundation
for the Promotion of Science (Poland),
President Władysław Findeisen;

Swedish Institute,
Director Erland Rinborg;

The Ukrainian Academy of Arts
and Sciences in the United States of America,
President Olexa Bilaniuk.

Bohdan Khmelnicki

Слово до читача

Козацька доба — одна з найцікавіших сторінок вітчизняної історії, в якій постать гетьмана Богдана Хмельницького є настільки значущою, що має величезний вплив і на сьогоденний суспільний розвиток.

Не вщухають наукові дискусії, його ім'я ототожнюють із політичною далекоглядністю, нездоланним прагненням до перемоги і свободи, перед його мудрістю схиляють голови нинішні державотворці. Говорячи мовою сучасних політтехнологій, його рейтинг такий самий високий, як і 360 років тому.

Відбиток харизми Богдана Хмельницького несуть на собі матеріальні свідки того славного періоду — особисті речі та клейноди. Вони є метафізичною моделлю, своєрідною «тінню» господаря, яскравими історичними виразниками епохи. І нехай пил віків присипав їхній первозданний полиск, проте, з огляду на непересічну постать гетьмана, живий інтерес до них з часом лише зростає.

Однак Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України не прагне лише віддати данину сучасним віянням. Мета цього видання цілком відповідає тематиці нашої діяльності: у міжнародних відносинах щодо повернення історичних скарбів нині відчутна зміна акцентуації — від взаємних претензій та вимог до співпраці у контексті повернення до наукового, культурного та духовного обігу.

Праця українського історика Юрія Савчука цілком співзвучна з цією концепцією, адже речі та клейноди Богдана Хмельницького зберігаються в провідних музеях кількох європейських країн і на сьогодні можуть бути зібрані разом лише у тимчасовій експозиції або такому виданні, яке ми пропонуємо до уваги читача.

Тож маємо змогу ще раз долучитися до славних сторінок нашої історії та речей найвидатнішого гетьмана, які, за словами академіка Мирослава Поповича, «...є символами якоїсь горньої, вічної України, що її не торкнулися смерть і печаль, зажерливість і зрада».

Павло Білаш,

заступник голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України

Introduction

Cossack times is the one of the most interesting memorial pages of national history in which Bohdan-Zynoviy Khmelnytsky's figure is taken so significant position that its has dramatic effect on social developments of contemporaneity.

Scientific disputes being so far from abating, his name is identified with political foresight, insuperable striving for victory and freedom, all current state architects are paying court to his wisdom. Speaking the language of today technologies, his rating is highest as 360 years ago.

Bohdan Khmelnytsky's charisma marked an imprint on tangible evidence of those glorious times — his personal belongings and insignias. They not only a metaphysical model, a peculiar «shadow» of their master, but a striking historical mouthpiece of the epoch. Though ashes of centuries dusted their primary luster, hetman's remarkable figure keeps them keenly interesting as time goes by.

Yet the State service for control over transferring of cultural treasures across the state border of Ukraine not wish only to render a tribute to today's fashion. The main task of this publication goes in line with the subject matter of our activities: international relations in the sphere of return of historical valuables undergo a shift of accents from mutual claims and demands to cooperation and returning into scientific, cultural and spiritual circulation.

The work by Yurii Savchuk, a noted Ukrainian historian, is singularly accordant with this concept, because of personal belongings and Insignias of Bohdan Khmelnytsky are stored by leading museums of several European countries and can be gathered together at a temporary show only or in such a publication that we are proud to offer to the reader attention.

It is another chance to come near remarkable chapters of our history and see belongings of the most outstanding hetman that are «the symbols of some heavenly, eternal Ukraine untouched by death and sorrow, greed and treachery», as observed by academician Myroslav Popovych.

Pavlo Bilash

Deputy chairman of the State Service for control over transferring of cultural treasures across the state border of Ukraine

Від автора

Зізнаюсь, здебільшого неприхильно ставився до вступного авторського слова. Адже, міркував я, десятки й сотні сторінок наукового чи літературного твору — це зручна й споконвічна форма представлення власної думки, обстоювання позицій, боротьби ідей, виливу славнозвісних «мук творчості». А відтак, що нового можна виповісти у кількох рядках тексту, яке б заохотило читача до знайомства з книгою?

Однак цього разу відчув підсвідому потребу й бажання переповісти, бодай пунктирно, найважливіші моменти реалізації багаторічного проекту з тим, аби, насамперед, висловити щиру і сердечну вдячність усім, хто допоміг подолати цей шлях, хто упродовж десятиріччя неодноразово з висоти адміністративних посад і наукових авторитетів подавав руку допомоги, не дав збитися на манівці, зацікавлено розмовляв інтернаціональною мовою підтримки та доброзичливості.

***

Це видання має незвичайну передісторію. Наукова стаття, виставка, документальний фільм, художній блок марок, нагородження державними орденами України й участь в інавгурації президента України 2005 р. — своєрідні віхи на шляху втілення в життя великого міжнародного проекту «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького».

Початок дослідження має цілком конкретну дату відліку — квітень—травень 1995 р. Саме тоді за рекомендацією вченого секретаря Інституту історії України В.Ф. Репринцева — авторитетного й шанованого в наукових колах полоніста — автор вперше отримав стипендію Каси ім. Ю. Мяновського. Згодом ще двічі — у 1998 та 2004 рр. — мені пощастило бути її стипендіатом. Тоді, у 1995 р., у Варшаві доля приготувала щедрий дарунок — знайомство з професором С.К. Кучинським. Наукова опіка, поради, консультації досвідченого науковця, чудового знавця архівних і музейних колекцій Польщі, відомого та авторитетного в європейських наукових колах геральдиста не тільки визначили успіх короткого наукового стажування, а й, до певної міри, наукову долю, життєві орієнтири та цінності. Задушевні розмови у ресторації «Під голубами» на Старому ринку Варшави назавжди відклалися в пам'яті. Досі зберігаю рекомендаційну візитівку, на якій професор, звертаючись до колег, власноручно написав: «Ввічливо прошу про надання допомоги докторові Юрію Савчуку з Інституту історії АН

Author's Preface

To tell the truth, mostly I thought unfavourably about the previous author's word. So, I was meditating, that tens and hundreds of pages of scientific or literary writing — is a comfortable, since earliest times, form of presentation of the own thought, of the standing up for positions, of the battle of ideas, of the outpouring of well-known «pains of creative work». And then, what anything new can be expressed in some lines of the text, which could to encourage reader for the acquaintance with the book?

However, this time I felt somehow a subconscious necessity and wish to describe, let even to be in dotted line, the most important moments of the realisation of long-term project, so, first of all, to express truly and heartfelt gratitude to all, who has helped to surmount this way, who during decade not once have stretched a sincere hand of help from the height of administrative posts and scientific authorities, who protected from selection of roundabout way, who has talked with interest on international language of support and benevolence.

***

This edition has an unusual history. A scientific article, an exhibition, a documentary, an art block of stamps, decorating with state honours of Ukraine and participation in inauguration of the President of Ukraine in 2005 — its are some unique milestones on the way of realisation of great international project «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts».

The beginning of a research has a fully concrete date of counting out — April—May of 1995. Just that year, by the recommendation of Volodymyr Repryntsev, the Academic Secretary of the Institute of the History of Ukraine, an authoritative and respected in scientific circles scientist, specialist of Polish history, first Author have wined a prize of Józef Mianowski Fund, Foundation for the Promotion of Science. With time, two more times in 1998 and in 2004 I had luck to be its bursar. But in that time, in 1995, the destiny had prepared a generous present — an acquaintance with Professor Stefan Kuczyński. Scientific care, advices, consultations of experienced scientist, who is an excellent connoisseur of archives and collections of museums of Poland, well-known and authoritative in European circles heraldry expert, have not just determined the success of a short scientific trainee period but, in some sense, the scientific destiny, life points and values as well. Heart-to-heart talks in the restaurant «Under Pigeons» at the Old Market-

України під час його наукового стажування у Кракові у липні 1998 р. Кучинський». Саме набуті наукові контакти та проведені у той час дослідження музейних колекцій Варшави та Кракова склали основу цієї праці. Одним з перших і незабутніх знайомств, яке розвинулося у плідну співпрацю щодо вивчення булави Богдана Хмельницького, була зустріч із, на жаль, уже покійним Генріхом Велецьким — колишнім директором музею Війська Польського у Варшаві.

Детальніше польську музейну сторінку розгорнемо нижче. Наразі повернімося у 1995 р., який виявився рубіжним і щодо наукової співпраці зі шведськими музейниками. Відправною точкою стало знайомство на прапорознавчому конгресі у Варшаві, присвяченому 700-річчю Державного герба Польщі — Білого Орла, з головою Державної колекції трофеїв Швеції Євою Турек, шведкою чеського походження. За кілька років спільні дослідження увінчалися низкою наукових статей і відкриттів. Знахідка та атрибуція прапора Богдана Хмельницького посідає поміж них чільне місце.

Про цю подію, яка у певному сенсі є титульною у нашому дослідженні, варто розповісти докладніше. Спочатку доводилося мати справу не з оригіналами прапорів, а з їхніми кольоровими малюнками, люб'язно надісланими пані Євою Турек на початку 1996 р. Це значно ускладнювало дослідження, але на той час лише в такий спосіб можна було вивчати абсолютно новий джерельний матеріал, хоча заочне знайомство з прапорами могло призвести до багатьох хибних суджень та огріхів під час ідентифікації пам'яток. Як це, наприклад, трапилося 1911 р. з відомим російським ученим, засновником російського прапорознавства П. Бєлавєнцем. Дослідник, вперше публікуючи малюнок прапора Богдана Хмельницького, не тільки помилково атрибутував пам'ятку як російське знамено старого типу, а й стверджував про наявність у шведській колекції двох тотожних прапорів. Необхідність спростування думки авторитетного вченого стала для мене ще одним випробуванням. Так у суперечках та змаганнях з власними думками спливав час. І все ж інтуїція підказувала: у такому великому зібранні — другому у світі за кількістю після Ермітажу — потрібно шукати наші знамена. Адже Україна хоч і не була в XVII—XVIII століттях значним гравцем міжнародної політики, та все ж без козаків у Європі не обходилася жодна велика воєнна справа... Та й Богдан був знаною особою у світі. Тому, розглядаючи малюнки, я шукав аналогії, розшифровував написи й одного разу наважився припустити, що серед цих трофеїв є прапор Хмельницького. Яким чином він потрапив до Швеції? Величезну частину культурних цінностей за часів «Потопу» — польсько-шведської війни 1655—1660 рр. — шведи вивезли з Польщі до Швеції. Оливське перемир'я між ворогуючими сторонами у 1667 р. стало чи не пер-

place of Warsaw have remained in memory forever. Until now I am saving the recommendation business card, on which the professor with his own hand addressed to his colleagues: «Courteously ask you to help Doctor Yurii Savchuk from the Institute of the History of Ukrainian Academy of Sciences during his scientific trainee period in Krakow in July, 1998. Kuczyński». Exactly scientific contacts gained here and translated research works of collections of museums of Krakow and Warsaw made up the basis of this work. There was one among the first unforgettable acquaintances that evolved into successful cooperation in the study of Bohdan Khmelnytsky's bulava — that one with former Director of Polish Military Museum in Warsaw Henryk Wielecky, who has unfortunately passed away.

However, the page concerning Polish museums we shall open below. At this moment let's come back to 1995, which also became a boundary and for scientific collaboration with Swedish museum specialists. A starting point became the acquaintance with Head of the Swedish State Trophy Collection Ms. Eva Turek, Sweden of Czech origin. It happened during the 16th International Congress of Vexillology in Warsaw, dedicated to the 700th anniversary of White Eagle, the State emblem of Poland. During some years, mutual investigations were crowned by a row of scientific articles and discoveries. The find and ascription of Bohdan Khmelnytsky's colour occupies an outstanding place between them.

About this event, which in some sense is a titled in our research, need to be narrated more detailed. From the beginning of research, Author was working not with Colour's originals but with its color pictures, where kindly delivered by Ms. Eva Turek on beginning of 1996. Its made research more complicated, but on time it was only one way to study absolutely new sources. Although researching of flags in its absence could direct to many erroneous conclusions and mistakes during of relics identification. As so took place with well-known Russian scientist, founder of Russian vexillology, P. Belavenets in 1911. Researcher, when first time has to publish the picture of Bohdan Khmelnytsky's flag, not only attributed relic as Russian old type colour, but also has to assert that in Sweden collection exist two identical flags. The necessity to refute opinion of authoritative scientist became one more examination for me. So in discussions and competition with own minds time was flowing out. But at the same time intuition was telling me: in so great collection — second in the world after Hermitage in number — we need to search for our flags. Because of even Ukraine was not in 17th—18th centuries-important player of international policy, but without Cossacks in Europe was not done any military event. And Bohdan was well known in the world. Because of this, studying the pictures, I was searching for analogs, decipher

шою міждержавною угодою щодо реституції культурних цінностей. Найімовірніше, серед вивезених шведами пограбованих скарбів і воєнних трофеїв, які зберігалися у замках та костелах і свідчили про звитяги польського жовнірства, був і прапор Хмельницького.

Взимку 1998 р. я виклав свою гіпотезу щодо атрибуції одного з експонатів колекції як прапора Богдана Хмельницького пані Єві Турек. Її відповідь у листі від 20 березня була лаконічною й емоційною: «No a ted uz se nemozu udrzet a musim k tomu Chmelnickeho praporu: Vy jste genialni! Gratuluji Vam!». Це була справді щаслива мить! Щаслива ще й тому, що приємну заморську новину можна було поділити з найдорожчою людиною — батьком, якого не стало восени того ж таки 1998 р. ...

А зустріч із самим прапором відбулася вже у новому тисячолітті — 2002 р. у Стокгольмі, коли вирішувалося питання про участь Військового музею у виставці «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького».

Зала трофеїв Військового музею, де зберігаються прапори, має низку технічних особливостей конструкції, щоб запобігти надмірному освітленню — головному ворогу тканин. Тому там панує напівтемрява, яка створює якийсь казковий настрій, ніби ти торкаєшся таїни. Коли увійшли до зали, склалося враження, що відчинилися двері якоїсь скарбниці. Охопило незнайоме, неповторне й невловиме почуття осягнутої мрії.

Хоча прапор Хмельницького був чи не найменший і чи не найскромніший, перед очима поставали грандіозні історичні картини: ось гарцює на коні попереду Гетьман, за ним сотні тисяч простого люду, не уярмлених рабів, а воїнів, сповнених віри і надії, готових на боротьбу, смерть заради великої мети... Тепер, після пережитого на Майдані в листопаді—грудні 2004 р., можна уявити собі ті події рельєфніше та реалістичніше...

У цього прапора справді особлива доля: він став свідком епохальних в історії українського народу подій як XVII, так і XXI ст. Здається, він, зітканий із волі народу, й досі зберігає в собі невичерпну енергію, живе та невгасиме полум'я вікової боротьби. Це він тріпотів десь у полі, ведучи козацькі полки у кривавий бій за право бути господарями на рідній землі у XVII ст. ... Це він був свідком інавгурації обраного волею народу президента у XXI ст. ...

Однак тоді, 1998 р., й гадки не було що, це, хоч і надзвичайно важливе, але поодиноке відкриття, згодом призведе до цілої низки знахідок, пов'язаних з ім'ям видатного гетьмана, стане початком великого інтернаціонального музейного проекту, майбутньої плідної міжнародної наукової співпраці.

Середина 90-х рр. XX ст. — це був не найкращий і не найлегший у матеріальному сенсі час, особливо для молодих учених. Виборені стипендії та гранти давали змогу не лише ознайомитися із західними

inscriptions, once I dared to assume that among of these trophies is the Khmelnytsky's colour. How it cans rich Sweden? Swedes removed the great share of cultural valuables from Poland to Sweden during times of «The Flood» — Polish—Sweden war 1655—1660. The Olyvsk Peace accord between hostile sides signed in 1667 may be was the first international agreement regarding restitution of cultural valuables. Probably among removed by Swedes robbed valuables and military trophies, which were saved in castles and monasteries and were witnesses of honor of Polish notables, also was Khmelnytsky's standard.

In winter of 1998 I explained my hypothesis about attribution of one of item from the Collection as Bohdan Khmelnytsky's colour to Ms. Eva Turek. Here answer dated March 20, was laconic and emotional: «No a ted uz se nemozu udrzet a musim k tomu Chmelnieckeho prapuru: Vy jste genialni! Gratuluji Vam!» It was really happy moment! Happiness was without end because of I had the possibility to share this foreign news with mostly valuable person — father, who died in autumn 1998.

But meeting with original colour took place in New millenium — 2002, in Stockholm, when the question about participation of Royal Army Museum in Exposition «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts» was solving. The hall of trophies of the Royal Army museum, where are saving colours, has several constructions' peculiarities, for protection from excessive lighting — main enemy of fabric. Because of this there is prevailing semi-obscurity, which is creating a kind of fabulous spirit, quasi you are touching mystery. When we entered to the hall, arose impression that was opened a door of some treasury. We were gripped by unknown, unique and elusive feeling of achieved dream.

Though the Khmelnytsky's standard was at least small and unpretentious, right in front of eyes were arising grandiose historical pictures: here is caracoling ahead on horse the Hetman, behind him are hundreds thousand of ordinary peoples, not yoked slaves, but warriors, full of faith and hope, ready for struggle, death for the sake of great goal... Now, after what was experienced on Maydan during November—December 2004, we can imaging those events more boldly and realistic.

This colour have really unique destiny: it became the witness of events, epochal in the history of Ukrainian nation both in 17th and 21th century. It seems to be that it, webbed from people's will, up to now preserve inexhaustible energy, alive and unquenchable flame of century — old struggle. That it fluttered somewhere in field, has leading Cossack's regiments to bloody battle for people's right to be proprietors on native land during 17th century... That it was the witness of inauguration of elected by people's will President in 21th century.

історіографічними школами, започаткувати дослідження нових напрямів чи розвинутися молодим науковим силам, а й інколи втриматися у науці, залишитися вірним обраному фахові.

Символічно, що перший підсумок багаторічних досліджень ми оприлюднили у першому випуску наукового збірника Інституту історії України за промовистою назвою «Україна у Центрально-Східній Європі» за 2000 р. — на межі нового тисячоліття. Принагідно хочу подякувати колегам з Інституту Валентині Матях та Тарасові Чухлібу, які всіляко заохочували до цієї публікації. Несподівано для автора, стаття пересічного наукового формату зацікавила громадськість, зокрема Фонд інтелектуальної співпраці «Україна — ХХІ століття», очолюваний Богданом Губським. Саме його особиста участь, одержимість ідеєю і фінансове забезпечення сприяли реалізації, здавалося б, нездійсненної мети — зібрати та повернути в Україну, хоча б на короткий час, усі раритети, пов'язані з Богдановим ім'ям. Так народилася виставка «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького», що відкрилася 5 березня 2002 р. у Національному музеї історії України. Новизна, самобутність та історико-культурна значущість цієї музейної акції дістали значний суспільний резонанс. Адже вперше за 350 років клейноди великого гетьмана повернулися до України. У масштабному міжнародному проекті взяли участь шість музеїв чотирьох європейських країн: три з Польщі й по одному зі Швеції, Росії та України.

Згодом в Україні до проекту долучилися провідні національні музейні заклади — музей ім. Богдана Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Львівський та Дніпропетровський ім. Д.І.Яворницького історичні музеї. За дев'ять місяців перебування в Україні гетьманських клейнодів та особистих речей Богдана Хмельницького з експозицією ознайомилися близько 150 тисяч українських та іноземних громадян. Не залишають байдужими численні враження молоді, військових, науковців, широкої громадськості, зафіксовані у книгах відгуків — тепер також уже музейних експонатах. Особливо закарбувався в пам'яті випадок у Дніпропетровську: літній чоловік, усамітнившись у залі, став навколішки перед прапором гетьмана...

Загалом виставка стала першим досвідом у музейній справі нашої молодої держави щодо широкого залучення національних культурних цінностей козацької доби із колекцій закордонних музеїв. Велика заслуга у цьому дирекції та колективу Національного музею історії України, зокрема, його генерального директора С.М.Чайковського, заступника з наукової роботи Н.Г.Ковтанюк, головного зберігача О.Ф.Федотової, вченого секретаря Л.І.Нестерук, завідувачки відділу О.В.Іванової. Працівники провідної музейної установи краї-

But then, 1998, nobody thought, that this extremely important, but sole discovery will later leads to entire series of discoveries, related with the name of great Hetman, to became the starting point of large international museum project, future fruitful international scientific cooperation.

The middle of 90-years of 20th century — it was not so best and not so easy time from the point of view of material well being, especially for young scientists. Scholarships and research grants obtained not only had provided the possibility to acquire familiarity with Western historiography schools, to start a new directions of research or to develops to young scientific forces, but sometimes to keep in the science, remain loyal to selected profession.

It was symbolic that the first result of longstanding research works we made public in the first edition of the Journal of the Institute of the History of Ukraine under the expressive name «Ukraine in Central-Eastern Europe» for the year of 2000 — on the border of new Millennium. I would like publicly to give thanks to the colleagues from the Institute — Valentyna Matyakh and Taras Chukhlib, who were encouraging in every way for this publication. And unexpectedly that public interest was showed to the article of a usual scientific format and, in particular, the Foundation of Intellectual Cooperation «Ukraine — 21th Century», headed by Bohdan Gubsky. Especially his personal participation, possession with the idea, a great interest and financial opportunities have contribute for the realization, as it have seemed, of an unrealizable aim, so, to gather and return to Ukraine all the rarities, concerned with Bohdan's name even for a short period of time. Consequently was born the exhibition «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts», which was opened in March 5, 2002 in the National Museum of the History of Ukraine.

Novelty, originality, cultural and historical importance of this museum action has got a significant public response. Since first time for 350 years the Great Hetman's Symbols of authority came back to Ukraine. Six museums of four European countries: three from Poland and per one from Sweden, Russia and Ukraine took part in the large — scale international project.

The leading national museum institutions have joined to the project in Ukraine — the Museum of Bohdan Khmelnytsky of «Chyhyryn» National History and Culture Preserve, Lviv and Dnipropertrovsk named after Dmytro Yavornytsky Historical Museums. About 150 thousand Ukrainian and foreign citizens have got acquainted with hetmans' insignia and Bohdan Khmelnytsky's personal belongings during nine months of their stay in Ukraine.

Numerous youth's opinions, military men, scientists, point of view of wide community has not left indif-

ни витримали на своїх плечах головний тягар матеріальної та моральної відповідальності перед зарубіжними колегами щодо забезпечення збереженості унікальних пам'яток, мужньо і стійко винесли спекотну, у прямому та переносному значенні, «одіссею» гетьманських клейнодів під час виставкового туру Україною у березні—грудні 2002 р. На добре слово заслуговує фахова і злагоджена робота перевізника виставки — транспортної компанії «KUNSTTRANS Kyiv» (директор — Світлана Мельник). Київ і Чигирин, Львів і Дніпропетровськ стали міцними вузлами музейного братерства поляків, росіян, шведів та українців. Сподіваємося, що у серцях наших гостей Лейфа Торнквіста, Йохана Енгстрома, Лени Енквіст-Сандстедт, Софії Голубєв, Ольги Ярос, Катажини Копери, Яна Дрещіка, Томаша Кусьона, Яцека Мацишина, Тетяни Сизової назавжди запалилася іскорка невгасимої любові до України.

Слова щирої подяки за співпрацю адресую партнерам виставки — директорам вищезгаданих вітчизняних музеїв В.І. Полтавцю, Б.М. Чайковському, Н.І. Капустіній, які забезпечили успіх виставки у своїх регіонах.

Ще раз зазначу, що виставка «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» стала прикладом украй необхідного і — що найголовніше — успішного міжнародного співробітництва у музейній сфері. Це особливо важливо, адже значна частина українських культурних цінностей перебуває у зарубіжних музейних зібраннях і недоступна громадянам України. За цих умов виставковий обмін залишається єдино можливим способом залучення національних реліквій у культурний та науковий обіг.

***

Ця виставка — найяскравіший, однак не єдиний епізод багаторічної співпраці з Фондом «Україна — XXI століття» у справі популяризації героїчного історичного минулого козацької Нації. Однойменний з виставкою художній блок марок, документальний фільм «Штандарт Богдана» — наступні логічні кроки. Пліч-о-пліч, із великою самовіддачею та в гармонійній творчій атмосфері працювалося тоді з багатьма непересічними людьми: В.М. Лямцевим (нині, на жаль, вже покійним), О.Д. Макаренко, М.П. Бурмістровим, В.К. Ясиновським, В.М. Боднаром, А.В. Заграюком та багатьма іншими.

У 2004 р. на розсуд українського глядача журналістами каналу СТБ було запропоновано документально-публіцистичний фільм «Штандарт Богдана» (продюсер Юрій Горбань) — двосерійну «телеекскурсію» реліквіями Хмельницького. З життєвим шляхом гетьмана, драматичними подіями рідної історії та їхнім баченням у викладі провідних науковців з України, Швеції, Польщі та Росії українська громада дістала можливість ознайомитися через

ferent, which is fixed in the reference books — which now are also exhibits of museums. Especially engraved in memory an occasion happened in Dnipropetrovsk, when an old-timer has been alone in the hall and has stood on knees in front of the hetman's colour.

The exhibition in general has become the first experience in museum science of our young state, regarding the widespread attraction of the national cultural values of Cossacks' time from the collections of foreign museums. The great merit for this matter belongs to Directorate and collective of the National Museum of the History of Ukraine, particularly its General director Serhiy Chaikovsky, deputy director for science Nina Kovtanyuk, chief curator Olga Fedotova, scientific secretary Larysa Nesteruk, chief of department Olga Ivanova. The personnel of the leading museum organisation of the country to carry on own shoulders main heaviness of material and moral responsibility in front of foreign colleagues concerning saving of unique relics, with fortitude and firmly endured the heated, in direct and figurative sense, «Odyssey» of Hetman's symbols of authority and artifacts during March—December 2002 exhibition tour through Ukraine. Professional and well-coordinated work of transport company «KUNSTTRANS Kyiv», headed by Svitlana Melnyk, is worth to be thanked.

Kyiv and Chyhyryn, Lviv and Dnipropetrovsk became strong junction of museum community of Poles, Russians, Swedes and Ukrainians. We are expecting that in the hearts of our guests, Leif Törnquist, Johan Engström, Lena Engquist Sandstedt, Zofia Gołubiew, Olga Jaros, Katarzyna Kopera, Jan Dreścik, Tomasz Kusion, Jacek Macyszyn, Tetyana Sizova, will forever get inflamed the sparkle of unquenchable love to Ukraine.

The words of sincerely gratitude for co-operation I would like to address to Exhibition's partners — directors abovementioned national museums Vasyl Poltavets, Bohdan Chaikovsky, Nadia Kapustina, who provides the Exhibition success in own regions.

Once more I would like to mark, that the exhibition «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts» has given an example for an extremely necessary and — what is most essential — successful international collaboration in museum sphere. It is especially important because of significant part of Ukrainian cultural values are saving in museum collections abroad and is inaccessible for the citizens of Ukraine. In these conditions, the exhibition exchange is the only way of bringing national relics in cultural and scientific circulation.

***

This exhibition — is the brightest, but not sole episode of many years collaboration with the Fund «Ukraine — 21th century» in the sphere of popularisation of heroic historical past of Cossack's nation. The art block of stamps and the documentary «Bohdan's Standard» — are the next logical steps of the same name with the exhibition. In those times

візію режисера Антона Гойди та оператора Романа Єленського, авторів сценарію Роксолани Процьків та Юрія Савчука.

***

У січні того ж таки 2004 р. музейним раритетам — клейнодам Богдана Хмельницького — випала честь поповнити скарбницю світової філателії.

Світової не лише тому, що марка як головний елемент поштового зв'язку не знає кордонів, а, передовсім, за змістом та міжнародним характером продукції: блок містить шість марок, на яких зображено шість експонатів—речей Богдана Хмельницького. Нині вони є власністю музеїв чотирьох країн — учасниць згаданої виставки. Вже сама по собі поява такого блоку в історії філателії, яка нараховує століття і має багаті національні традиції, є унікальною. Адже «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» — перший і єдиний у світі блок, який об'єднує п'ять музеїв із чотирьох країн. Автор дизайну поштового блоку — відомий митець Василь Василенко.

Цей блок марок став не тільки ще одним гідним увічненням імені великого гетьмана, а й репрезентантом України, її культурних та історичних традицій у більше ніж 189 країнах світу, що є членами Всесвітнього поштового союзу. Відтепер прапор Богдана, що є символом непереборної сили національної єдності, конструктивного будівництва державних основ Козацької Нації, гордо майорить на поштових знаках, репрезентуючи державне життя України на увесь поштовий світ.

Зазначимо також, що за підсумками щорічного конкурсу, який спільно з Асоціацією філателістів України, газетами «Поштовий вісник», «ДК-звязок» та журналом «Філателія» проводить «Укрпошта», художній блок марок «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» було визнано кращим поштовим випуском 2004 р. Теплі слова подяки адресуємо директору дирекції «Видавництва "Марка України"» Українського державного підприємства поштового зв'язку «Укрпошта» Валентині Худолій, яка доклала багатьох зусиль, аби випуск блоку став дійсністю.

***

Виставка, фільм і випуск художнього блоку марок викликали зацікавлення у музейних колах не лише України, а й інших країн — учасників виставки, зокрема Польщі. Ці події дали імпульс новим дослідженням. Про це свідчать як публікації в академічних виданнях (наприклад, праця польського дослідника Яна Дрещіка про кухоль Богдана), так і нові відкриття на музейній ниві (виявлення й атрибуція бердиша Богдана Хмельницького). Про все це докладніше йтиметься на сторінках видання.

Самовіддану працю учасників проекту «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» було високо відзначено українською державою. 22 грудня 2004 р. та 13 січня

I was working by shoulder to shoulder, with great self-return and in especially creative atmosphere and in high ideas basis with many unique persons: (unfortunately, now the late) Volodymyr Lyamtsev, Olexander Makarenko, Mykola Burmistrov, Valeriy Yasynovsky, Volodymyr Bodnar, Anatoliy Zagrayuk and with many others.

In January 2004 for Ukrainian spectator's judging was proposed by the journalists of STB documentary publicistic film «Bohdan's Standard» (producer Yurii Gorban) — the di-serial «tele-excursion» of through the relics of Khmelnytsky. The Ukrainian society has got an opportunity to get acquainted with Hetman's course of life, with dramatic events of native history and their vision in representation of leading scientists from Ukraine, Sweden, Poland and Russia and through the vision of director of the documentary Anton Goida and cameraman Roman Elensky and of scenario by Roksolana Protskiv and Yurii Savchuk.

***

In January of the same 2004 the rarities of museum — Bohdan Khmelnytsky's symbols of authority and artifacts — happened the honour to fill up the treasury of the world philately.

Of the world philately, because a stamp as the main element of mail service does not know borders but, first of all, according to the content and international character of the production: the presented block contains of 6 stamps on which Bohdan Khmelnytsky's 6 belongings-exhibits are depicted. Now they are the property of museums of four countries — participants of above mentioned exhibition. The appearance itself of such block is unique in the history of philately, which counts centuries and has rich national traditions. The block «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts» — is the first and the only one in the world, which unites five museums from four countries. The author of design is a famous artist Vasyl Vasylenko.

This block of stamps has become not only another worthy perpetuation of the Great Hetman but also it has become the representative of Ukraine and its cultural and historical traditions in more than 189 countries of the world, which are members of the Universal Postal Union. From now Bohdan's standard, which is the symbol of the unconquerable strength of national unity and of constructive building of the state basis of Cossacks' Nation, appears proudly on the mail notes, announcing the whole mail world about the state life of Ukraine.

Also we need to mention that according to the results of the annual contest that «Ukrposhta» holds in collaboration with Philatelists' Association of Ukraine, with the newspapers «Poshtovyi Visnyk», «DK-zviazok» and with the journal «Philatelia», the art block of stamps «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts» has been found the best postal circulation of 2004.

2005 р. відповідно у Москві та Києві відбулося вручення державних нагород України директорам зарубіжних музеїв — творцям трирічної історико-культурної епопеї.

Орденом За заслуги III ступеня було відзначено екс-директора Національного музею воєнної історії Швеції Лейфа Торнквіста, директорів Військових музеїв Швеції та Польщі — відповідно Йохана Енгстрома та Яцека Мацишина, директора Державного історичного музею у Москві Олександра Шкурка. Директора Національного музею у Кракові та голову Фундації князів Чарторийських Софію Голубєв та її російську колегу — заступника директора Державного історичного музею Тамару Ігумнову було нагороджено орденом Княгині Ольги III ступеня.

Високими державними нагородами вшановано і цілу низку працівників музеїв України, що брали участь у проведенні виставки. За стислим офіційним рядком президентського указу, що вийшов напередодні Міжнародного дня музеїв 28 квітня 2004 р., «за вагомий особистий внесок у популяризацію історико-культурної спадщини України, розвиток міжнародного співробітництва у музейній галузі», постає багаторічний перебіг подій: величава хода виставки регіонами України, щира прихильність спраглої на вітчизняний історичний продукт широкої телевізійної аудиторії, поштовий тріумф художнього блоку марок.

***

Ще одна незабутня мить відродження історичної пам'яті Нації пов'язана з інавгурацією Президента України Віктора Ющенка 23 січня 2005 р. У той урочистий день вівтар історичних реліквій у вигляді невеликої музейної виставки був розташований у Верховній Раді України на шляху Віктора Ющенка до сесійної зали. Експозицію становили п'ять історичних пам'яток середини XVII—початку XVIII ст., пов'язаних з іменами славетних гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Раритети люб'язно погодилися надати для використання під час церемонії інавгурації Президента України уряди та музеї Польщі, Швеції, а також України — це хрест Сагайдачного, прапор, булава та шапка Хмельницького, санктуаріум Мазепи.

Демонстрація святинь під час церемонії інавгурації Президента України засвідчила не лише їхнє незаперечне історико-культурне значення. У карколомний і відповідальний момент вітчизняної історії вони, насамперед, покликані стверджувати історичну невідбутність Нації, спонукати до роздумів над складними процесами державного самоздійснення України, символізувати велич державотворчої традиції, наснажувати героїкою минулого і водночас закликати до об'єднання й згуртування народу в ім'я майбутнього Нації.

Warm words of gratitude we address to Valentyna Khudoliy, Director of the «Editorial «Stamp of Ukraine» Ukrainian state enterprise of mail service «Ukrposhta», who has put a lot of efforts, so the edition of the block has become a reality.

***

The exhibition, the film, the edition of the art block of stamps has excited an interest not only in museum circles of Ukraine, but also as well as in other countries — participants of the exhibition, in particular in Poland. These events gave the impulse for new researches.

About that are witnessing as publications in academic editions (for example the publication of Polish researcher Jan Dreścik regarding Bohdan's stankard), as new findings in museum field (an exposure and attribution of Bohdan Khmelnytsky's berdiche). About all this will be in more details described on the pages of the edition.

The self-sacrificing work of the Project participants «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts» was highly commemorated by Ukrainian state. December 22, 2004 and January 13, 2005 correspondingly in Moscow and Kyiv took place the presentation of the State decorations of Ukraine to directors of foreign museums — the creators of three-year historical-cultural Epopee.

With Order «For Merit» of III degree was decorated ex-director of National Swedish Museums of Military History Mr. Leif Törnquist, directors of Military Museums of Sweden and Poland respectively Mr. Johan Engström and Jacek Macyszyn, Director of State Historical Museum in Moscow Mr. Alexander Shkurko. Director of National Museum of Cracow and the Head of Prince's Czartoryski Foundation Ms. Zofia Gołubiew and their Russian colleague — deputy director of State Historical Museum Ms. Tamara Igumnova were decorated with «Order of Princess Olga» of III degree.

With high decorations were honored and whole row of Museums of Ukraine employees, who took part in conducting of the exhibition. Behind of short official lines of the Presidential Decree, issued before International Museum day of April 28, 2004, «for weighty private contribution into popularization of historic-cultural heritage of Ukraine, development of international cooperation in Museum field», has arose long year enumeration of events: majestic motion of the exhibition through regions of Ukraine, candid affection of eager for national historic product TV auditorium, postal triumph of artistic block of stamps.

***

One more unforgettable moment of revival of historic memory of Nation concerned with the inauguration of the President of Ukraine Victor Yushchenko on January 23rd, 2005.

In that solemn day the altar of the historical relics like a small museum exhibition was arranged in

Повномасштабна реалізація міжнародного проекту «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» стала можливою завдяки активній і всебічній підтримці дипломатичного корпусу. Особиста участь у заходах, що додавало подіям особливої ваги та міжнародного звучання, підтримка наукових досліджень, насамкінець, візове сприяння — це тільки деякі головні штрихи всебічної допомоги, за яку висловлюємо гарячу подяку Надзвичайному і Повноважному Послу Королівства Швеція в Україні Йон-Крістеру Оландеру та його попередникові Оке Петерсону, Надзвичайному та Повноважному Послу Російської Федерації в Україні Вікторові Черномирдіну, колишньому Надзвичайному і Повноважному Послу Республіки Польща в Україні Марекові Зюлковському, іншим працівникам дипломатичного корпусу, зокрема: помічникові з питань культури, преси, інформації Посла Швеції в Україні пані Тетяні Некрасовій, секретареві Посольства Польщі в Україні пані Магдалені Гумковській, колишньому директору Польського інституту в Києві Петрові Козакевичу.

На завершення оповімо ще один цікавий епізод щодо доставки прапора Богдана Хмельницького на заходи інавгурації президента України В.А. Ющенка. Він є важливим штрихом до ілюстрації особливої емоційної атмосфери, яка панувала у взаєминах музейників упродовж реалізації проекту. Шведську делегацію, яка привезла прапор, очолив директор Військового музею у Стокгольмі Йохан Енгстром. У той день, коли авіалайнер з цінним вантажем прибув у Бориспіль, йому виповнилося шістдесят... Ми завжди пам'ятатимемо і високо цінуватимемо відданість справі, промовистий дружній жест інтелігентної, приязної і щиросердної людини.

Уклінно схиляю голову перед моїми учителями та колегами — науковцями Інституту історії України НАНУ. Дякую за цінні поради та заохочення до козацької тематики директорові Інституту, академіку НАНУ В.А. Смолію, за всебічну підтримку і допомогу заступникові директора члену-кореспонденту НАНУ О.П. Реєнту. Завжди на часі було мудре слово керівника відділу доктора історичних наук М.Ф. Дмитрієнко.

***

На жаль, попри багаторічний успішний розвиток проекту, справа із виданням друкованої продукції не просувалася. Ані каталог виставки, ані розширене видання за підсумками низки заходів світу не побачили. Тож окремим рядком необхідно згадати обставини співпраці з видавцем цієї книги — Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Ініціювання службою публікації цієї праці аж ніяк не є випадковим. Адже питання виявлення, обліку, вивчення та популяризації козацьких клейнодів, що перебувають за кордо-

Verkhovna Rada of Ukraine on Victor Yushchenko's way to the session hall. Five historical symbols of authority of the middle of 17th — beginning of 18th centuries, connected with the illustrious hetmans' names as Petro Konashevych-Sahaidachny, Bohdan Khmelnytsky and Ivan Mazepa were creating the exposition. The rarities, which were kindly agreed for their use during the inauguration of the President of Ukraine by the governments and museums of Poland, Sweden and also of Ukraine — its were the Cross of Sahaidachny, the colour, the bulava and the hat of Khmelnytsky and crypt of Mazepa.

The demonstration of these sanctuaries during the inauguration ceremony of the President of Ukraine testifies not only their incontestable historical and cultural significance. In a dizzy and responsible moment of the national history they, first of all, are called for the strengthening of historical perpetual development of the nation, to prompt for thoughts about complicated processes of the state self-realization of Ukraine, to symbolize greatness of the state creating tradition, to fill with the heroic spirit of the past, and at the same time to appeal for integration and unification of the people in the name of the future of the Nation.

The full-scale realization of international project «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts» became possible because of active and comprehensive support of diplomatic corps. Individual participation in the events, that were added to events special weight and international sound, support of scientific researches, finally, the visa support — this is only some main features of comprehensive support, for what we kindly express warm gratitude to Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Sweden Kingdom to Ukraine Mr. John-Christer Ählander and his predecessor Äke Peterson, Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Russian Federation to Ukraine Victor Chernomyrdin, former Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of Republic of Poland to Ukraine Marek Ziułkowski, other diplomatic corps employees: including assistant for culture and information affairs of the Embassy of Sweden Ms. Tatiana Nekrasova, Polish Embassy secretary Ms. Magdalena Gumkowska, former Director of Polish Institute in Kyiv Mr. Piotr Kozakiewicz.

Another one interesting episode concerning the deliverance of Bohdan Khmelnytsky's standard on the inauguration of the President of Ukraine Victor Yushchenko is worth to be mentioned. This episode can be an illustration of that special, emotive atmosphere that characterized the relationship between the museum workers during the realization of this project. The delegation of Sweden, that brought the colour to Ukraine, was headed by the Director of Royal Army Museum Johan Engstr m. That very day that the liner with the precious exhibit arrived to Boryspil,

ном, в тому числі у музейних колекціях, — важлива складова та одне із стратегічних завдань її діяльності. Державна служба неодноразово успішно виступала ініціатором та координатором співпраці з міністерствами, відомствами, науковими закладами, зокрема з Інститутом історії України НАН України, щодо опікування національною культурною спадщиною за кордонами Вітчизни. Міцний фундамент такого співробітництва, зокрема із зазначеної тематики, було закладено ще попереднім керівництвом Служби доктором мистецтвознавства О.К.Федоруком та його заступником В.Б.Врублевською. З самого початку пані Врублевська була найпалкішим поборником видання. Щедра на мудру пораду, вона своєю енергією та переконаністю у необхідності такої праці для пам'яткознавчої справи, розвитку міжнародної співробітництва у музейній сфері, активізації виставкового обміну національними реліквіями як практики європейського співробітництва зрушила з місця і наповнила складний творчий процес оптимізмом та баченням його перспективи. На цьому тлі нинішнє «покозачення» керівництва державної установи виглядає цілком закономірним. Воно уміло розвинуло ініціативу попередників, цілеспрямовано й методично трансформувало зазначену проблематику у ранг державної політики. Щира подяка й усьому колективу служби, який надав виданню всебічну підтримку.

***

Насамкінець, ми сповнені віри, що друкована версія як одна з форм проекту «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» зміцнює глибоке усвідомлення того, що залучення, вперше за багато століть, національних святинь у сучасне культурологічне поле Нації відроджує, зміцнює та забезпечує єдність державотворчої традиції, за допомогою могутнього арсеналу культури утверджує Україну як рівноправного партнера у колі європейських країн із віковими культурними традиціями, виявляє щире зацікавлення та опіку Вітчизни духовними скарбами світового українства.

Ця віра у нескореність духу Нації, у святу та праведну силу наших ідейних клейнодів — держави, волі, соборності — пломенить й у віршованих рядках старшини армії УНР, надрукованих у журналі «Табор» (Ч. 10), якими завершуємо слово до читача. Далекого 1929 р. Сергій Левченко з нагоди 10-ліття вибуху збройної боротьби за українську державу, в неймовірно важких умовах політичної безвиході натхненно й символічно писав:

Україна йде з прапором Богдана
На сотні літ, на сотні літ!
Його ніс славний Дорошенко,
Його Мазепа поновив,
Йому поет Тарас Шевченко
Життя офірно присвятив.

he had his 60-th anniversary... We will always remember this deed of friendship of this cordial man, his loyalty to work, and will highly appreciate it.

I would like to incline head in front of my teachers and colleagues — scientists of the Institute of the History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine. My gratitude for valuable recommendations and attraction to Cossack's themes to Director of Institute, Academician of National Academy of Science of Ukraine Valeriy Smoliy, overall support and help of deputy director, Correspondence Member of National Academy of Science of Ukraine, Olexander Reent. Always at time was the wise word of the head of department, Doctor of historic science Ms. Maria Dmytrienko.

***

Unfortunately, in spite of long time successful development of the project, the matter with edition of printed product was not moved ahead. Neither the Exhibition Catalogue, not expanded edition about results of line of events not to see light. Also with separate line must be mentioned some circumstances of cooperation with the Editor of this book — the State service for control under transference of culture valuables through state border of Ukraine. The initiation by Service of this work edition is not at all incidental. Since the questions of discovery, tacking a stock, studying and popularization of Cossack's symbols of authority, which are now abroad, including museum collections, — this is important constituent and one of strategic task of its activity. The State Service repeatedly and successfully came forward as initiator and coordinator of cooperation with ministries, organizations, scientific entities, particularly with the Institute of History of National Academy of Science of Ukraine, regarding support of national culture legacy abroad. The strong basis for such cooperation, especially for above themes, was established as early previous management of the Service — Doctor of fine arts Mr. Olexander Fedoruk and his deputy Valentyna Vrublevska. From the beginning Ms. Valentyna Vrublevska was fiery supporter of edition. Lavish on wise advices, she was moving forward and fulfill the complicated creative process with optimism and perspective vision thanks to here energy and assurance with necessity of such work for memorials matters knowledge, development of the international cooperation in museum field, stirring up of exhibitions exchange with national relics as the practice of European cooperation. On this background today's transformation into Cossacks of the management of state entity is looking like totally natural. They are skillfully were developed the predecessor's initiative, purposefully and methodically were transformed above-mentioned problems into the rank of state policy. I would like to frankly said thanks to whole collective of Service, which provided overall support for edition.

Тож є глибоко символічним, що саме в часи утвердження незалежності України на історичному горизонті з'явився найцінніший клейнод — прапор Великого Богдана — символ нашої Нації, реліквія, котра, як і 350 років тому, стала свідком постання та утвердження модерної Української держави.

***

In summary, we are full of faith that printed version as the one of forms of the project «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts» have strengthening of understanding, that attraction of national sanctuaries, first time during many centuries, into modern culture field of the Nation is reviving, strengthening and guarantee the unity of state – creation tradition, with the support of powerful arsenal of culture is confirming Ukraine as equal in right partner in the circle of European countries with century-old traditions, to evince candid interest and care of Motherland about cultural wealth of world's Ukrainians community.

This trust in un-subdued Nation's spirit in sacred and righteous strength of our ideological symbols of authority – state, freedom, unity – is flaming also in expressed in verse lines of sergeant- major of the army of Ukrainian Peoples Republic, printed in «Tabor» (Camp)» Magazine (№ 10), by which we are concluding our words to reader. In faraway 1929 on the occasion of 10th anniversary of defeat of armed struggle for Ukrainian State, in unbelievably painful conditions of political hopelessness Serhiy Levchenko was enthusiastically and symbolically writing:

Ukraine is marching with Bogdan's banner
For hundreds of years, for hundreds of years.
That flag was carried by Doroshenko,
And later, Mazepa revived it.
And then, the poet Taras Shevchenko
His life dedicated to it.

Hence it is deeply symbolic that during the consolidation of Ukrainian independence on the Historical horizon was arise the most valuable insignia – the Standard of Great Bohdan – the symbol of our Nation, relics, which is the witness of coming into being of modern Ukrainian state.

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького

The Hetman Bohdan Khmelnytsky: symbols of authority and artifacts

SUNT LACRIMAE RERUM
ET MENTEM MORTALIA TANGUNT

Вергілій

Богдан Хмельницький з полками.
Bohdan Khmelnytsky with regiments.
Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В.В.Тарновскаго. — К., 1898

«...Історія є не тільки науковою реконструкцією минулого, побудованою на джерельних матеріалах, а й спорудою, що спирається на глибинні взірці культури, теоретичні гіпотези та ідеологічні позиції»[1]. Погоджуючись із міркуваннями сучасних шведських істориків, наважимося дещо їх доповнити. На наш погляд, важливу роль «третього кита» історії відіграє суб'єктивна інтерпретація дослідника, транскрибована за допомогою широкого діапазону відчуттів та уявлень. Невичерпним та досить потужним джерелом останніх слугують збережені матеріальні пам'ятки тієї чи іншої історичної епохи.

Особливу групу цих реліквій становлять особисті речі видатних історичних постатей. Наукову та мистецьку цінність «іменних» делегатів матеріальної культури зумовлено не тільки максимальним ступенем достовірності (хоча, насамперед, саме в цьому полягає їхня особлива значущість для процесу відновлення того чи іншого фрагмента цілісного історичного полотна). На загальному історичному тлі вони виокремлюють суспільних провідників, надають їхнім образам об'ємності, акцентують увагу на особистих якостях, очищають історичні портрети від нашарувань омертвілих ідеологічних декорацій, а у деяких випадках спричиняються до розуміння особистісної мотивації багатьох каденцій божественної мелодії історії. Згадані речі часто слугують своєрідним барометром відповідності уявлень історика про той чи інший предмет, подію, факт реаліям історичної дії, так би мовити, універсальним тестом багатьох теоретичних конструкцій, витворених в інтелектуальних лабораторіях пізнішого історичного часу.

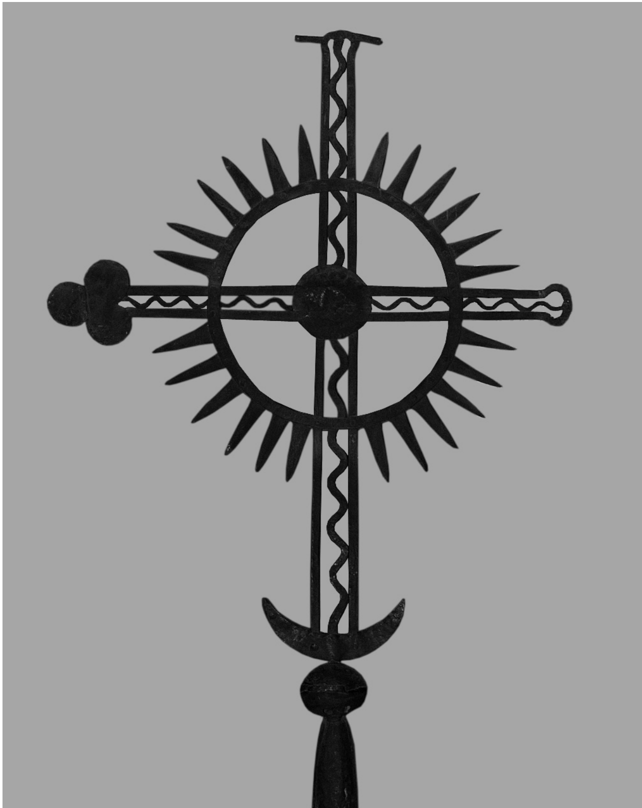
Разом із тим слід усвідомлювати величезну енергію, внутрішню силу, яку випромінює магія речей видатних історичних особистостей. Її джерело — невгасиме, споконвічне, певною мірою сакральне, прагнення роду, громади, нації посередництвом меморіальних речей духовних велетів чи національних провідників забезпечити наступність та спадкоємність поколінь, безперервність та єдність історичної спільноти. Турбота про збереженість реліквій для нащадків, суспільна опіка над ними генерують високі та світлі почуття, вікові національні ідеї. Однак у багатьох випадках хмільний солод влади, чари марнославства, спокуса ідеологічного впорядкування, ретушування та фальшування історії спричинили затьмарення істини, маніпулювання раритетами з корисливою метою. Із чималим зиском для себе з цього завжди користалася сила-силенна історичних лихварів, авантюристів, що тонко грали на струнах людських слабостей. Попит, що невпинно зростав, пропонував великий асортимент підробок, оман, історичного шарлатанства.

Інколи істина мимоволі розчинялася або ж зросталася з міфами, назавжди перетворювалася (чому, як правило, сприяли прогалини у джерелах, непоправні втрати документів та пам'яток) на гордіїв вузол історичних загадок, таємниць, оповитих мороком віків, що їх ніколи й нікому вже не під силу розв'язати...

Нерідко «вінценосні» предмети від початку свідомо вбирали в шати національних легенд, міфів, використовували як витончену зброю у політичній

SUNT LACRIMAE RERUM
ET MENTEM MORTALIA TANGUNT

Verhilius

Хрест із бані Микитинської Січової церкви, в якій відбувся урочистий молебен з нагоди обрання Богдана Хмельницького козацьким гетьманом.
Нікопольський краєзнавчий музей

A cross from the cupola of Mykytynska Sichova church, where entreaty in honour of Bohdan Khmelnytsky as Cossack's hetman took place.
A museum of local lore of Nikopol's region

«...History is not only a scientific reconstruction of the past, built on source materials, but a construction which is founded on a profound cultural form, theoretical hypotheses and ideological positions»[1]. While agreeing with the thoughts of modern Swedish historians we will dare to amend them somewhat. In our view, an important role of a «third pillar» of history is played out by the subjective interpretation of the researcher, transcribed with the assistance of a wide range of feelings and imaginings. The materials remains of various historical epochs are an endless and powerful source for the latter.

The personal artifacts of prominent historical figures constitute a special category of such remains. The scientific and artistic value of «named» delegates of material culture is conditioned not only by the maximum level of authenticity (although, primarily, precisely this constitutes their particular significance for the process of renewing any fragments of the unitary historical tapestry). On a general historical background they differentiate social guides, providing them with an image of completeness, accenting our attention to personal qualities, cleansing historical portraits from layers of deadening ideological decorations, and in certain instances, participating in an understanding of the personal motivations of many refrains of the heavenly melody of history. The indicated artifacts often serve as a particular type of barometer of the appropriateness of the historian's view of this or that artifact, event or fact in comparison to historical actions, to the — so to speak — universal text of many theoretical constructions recreated in the intellectual laboratories of later historical periods.

At the same time there should be kept in mind that tremendous energy, the internal force, which is radiated by the magic of artifacts once belonging to important historical figures. Their source is the everlasting, eternal and, to a certain extent, sacred desire of the family, community or nation to provide for their successors and the succession of generations, the uninterrupted nature and unity of a historical union, with the intermediary intercession of memorial artifacts of spiritual giants or national leaders. Still in many cases the heady aroma of power, the charms of fame, the temptation of doctrinal regularity, sketching and falsification of history spawned the obscuring of the truth, the manipulation of rarities to a utilitarian end. With no small benefit for themselves, an entire army of historical pawnbrokers and con men, who deviously played to human weaknesses, always profited from this. The demand, which increased incessantly, proposed a wide assortment of fakes, tricks and historical charlatanry.

At times the truth was progressively diluted or it fused with myths, transforming forever (which was assisted by the gaps in sources, the irreplaceable losses of documents and relics) into a Gordian knot of historical puzzles, secrets entwined by the troubles of the ages, which could never be untangled by the futile efforts of anyone...

Often the crowning triumphs in terms of artifacts were consciously selected from the start as dressing for national legends, myths and used as delicate weapons in political games. They became the expres-

грі. Вони ставали виразниками певних ідей, хранителями та володарями історичної свідомості народу, могутнім оберегом його самобутності та історичної пам'яті, красивою легендою, витканою свідомістю, почуттями та надіями мільйонів. Як національні символи реліквії іноді сягали такого ступеня ідеалізації та міфологізації, що годі сподіватися їх спростувати одними лише раціональними доказами. Шапка Мономаха, щербець Болеслава Хороброго[2] – яскраві й безсумнівні тому приклади.

Однак саме мозаїка достовірних фактів, легенд та міфів, їх інтерпретація нащадками не лише творить барвисте полотно матеріального та духовного світу історичної епохи – носія пам'яток, а й віддзеркалює еволюцію уявлень, цінностей наступних поколінь, наповнює неперервну традицію національного буття живими фарбами, робить його природним, реальним і сутнісно глибинним.

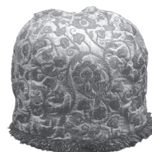
На жаль, український історичний рельєф, вельми деформований комуністичними ідеологічними догмами останніх десятиліть та упродовж віків вісями історіографічних координат Варшави й Москви, вкритий багатьма білими плямами. Щойно за доби незалежності України останні стають предметом поглибленого наукового вивчення та власне загальнонаціонального зацікавлення. Попри багатовікові традиції козакознавства, повною мірою сказане стосується й вивчення козацької доби – «пишного, блискучого періоду нашої історії, подарувавшого народові нашому і історії славу і безсмертя. ...періоду нашої історії, коли весь загал народу пробудився від буденного життя і станув до боротьби в обороні національної незалежності»[3].

Заповнити одну з численних історичних лакун покликане це невелике дослідження, присвячене скарбниці пам'яток, які належали Богданові Хмельницькому.

Усі ці унікальні речі – шапка, хрест, чаша для святої води, булава, нагай, гарнець, кухлі, чарка, бердиш, шабля та прапор, – що нині перебувають на зберіганні у колекціях музеїв Європи, йшли крізь віки власною стежкою долі. До деяких остання виявилася прихильнішою, іншим судилося пережити чимало трагічних моментів. Утім, кожна біографічна канва є неповторною, у багатьох випадках спорідненою з історією колекцій, визначних родин та країн, що стали місцем їх шанобливого притулку впродовж століть. Окремі пам'ятки ніколи не розривали пуповини історичного зв'язку з іменем свого власника, інші – щойно увійшли у коло визнаних наукою іменитих спадкоємців. Попри різну наукову та історичну значущість (деякі, як-то нагай, кухлі, чарка, мірка, є побутовими речами, інші – булава, прапор – це символи та атрибути володаря держави), всі вони посідають почесне місце оберегів історичної пам'яті козацького народу й належать до найцінніших національних святинь, оскільки є «живими свідками» діянь одного з найвеличніших синів українського люду – творця Української держави нового часу – Гетьмана Війська Запорозького Богдана-Зіновія Хмельницького.

Географічно місця зберігання досліджуваних пам'яток охоплюють територію чотирьох європейських країн. Це музейні осередки України, Польщі, Швеції та Росії.

Серед вище пойменованих речей першого володаря гетьманської булави в Україні зберігається кілька пам'яток.

«ІЗНЯВ ШАПОНЬКУ ТА Й ПОКЛОНИВСЯ...»

Шапка Богдана Хмельницького – коштовна прикраса експозиції Національного музею історії України, що нещодавно відзначив перше сторіччя свого існування і веде родовід від міського Музею старожитностей та мистецтв[4]. Саме до цієї поважної культурно-просвітницької установи Києва на початку XX ст. потрапила шапка видатного гетьмана. Сучасний тій події запис, внесений до першого тому «Инвентаря Кіевского Музея Древностей и Искусствъ» у 1911 р., інформує про обставини її долучення до колекції: «Шапка XVII века палеваго шелка густо расписана серебром; орнаментъ растительный; низъ обшитъ серебряной и зеленаго шелка бахромой. Діаметръ ок. 58 сант. Высота около 28 сант. Хранилась у правнучатой племянницы Богдана Хмельницкаго Ольги Александровны Петровской, жившей въ [общине (?)] и была по преданію собственностью Богдана Хмельницкаго. Даръ Варвары Николовны Ханенко»[5]. Коротко вістку про це нотує й «Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1911 год»: «Следует затем отметить... очень интересную шапку казацкой эпохи, всю расшитую серебром, – дар В.Н. Ханенко»[6]. Відомо також, що остання придбала її для музею за 50 рублів[7].

Під час Першої світової війни частину колекції музею було евакуйовано. 6 вересня 1915 р. 6500 одиниць зберігання вивезли до Москви, однак згодом усіх їх було повернуто до Києва[8]. Можливо, поміж цієї групи експонатів перебувала й шапка Богдана Хмельницького, та документального підтвердження цьому немає.

Реорганізація музейної справи 1920–30-х рр., що полягала у перейменуваннях та структурних змінах музейних закладів, розчленуваннях колекцій й була спричинена утвердженням комуністичного суспільного устрою, на щастя, ніяк не позначилася на долі цінного експоната[9].

Найбільшим випробуванням у XX ст. для нього, як, загалом, і для переважної більшості музейних зібрань України, стали трагічні події Вітчизняної

sions of certain ideas, the keepers and caretakers of the historical consciousness of nations, a powerful ward of its independence and historical memory, beautiful legends, the woven consciousness, feelings and hopes of millions. As national symbols relics at times achieved such a status of the ideal and mythical that it would be hopeless to deny them using any rational evidence. The furcap of Monomakh and accoutrements of Boleslav the Brave[2] are shining and indubitable examples of such a status.

Still, precisely the mosaic of reliable facts, legends and myths, as well as their interpretation by succeeding generations creates not just a colorful tapestry of the material and spiritual worlds of bygone epochs as the repository of relics, but also reflects the evolution of imaginings, the values of following generations and comprises the uninterrupted tradition of national existence with living colors, making it natural, real and profound by its contents.

Unfortunately, the Ukrainian historical bas-relief, greatly deformed by communist ideological dogmas of the last decades and over the course of centuries by the axis of the historiographic coordinates of Warsaw and Moscow, is covered by many blank areas. Only recently during the start of the era of Ukraine's independence the latter have become the objects of a deep scientific study and even a general national interest. Despite many centuries of traditions of the Cossacks, what has been said concerns entirely the study of the Cossack period, «a rich, shining period of our history, when the entire assembly of our nation awoke from daily life and stood to battle in defense of national independence»[3], a period which brought our national fame and immortality.

This small study, dedicated to the treasury of artifacts which belonged to Bohdan Khmelnytsky, is called to fill one of the numerous historical lacunae for Ukraine.

All these unique items – hat, cross, chalice (cup for holy water), bulava, whip, tankards, goblet, berdiche, sabre and colour, which currently are housed in the collections of Europe's museums, have passed through the ages along their own path of destiny. As to certain of them destiny has proven kinder, others were fated to undergo many tragic moments. Still, each biographical form is unique, in many instances tied to the history of collections, prominent families and countries which have become their place of respected asylum throughout the ages. Certain artifacts never broke the link of their historical connection with the name of their owner, others have only just entered into the circle of famous relics recognized by science. Despite differing scientific and historical significance (certain among them, such as the whip, tankards, goblet and vessel are ordinary items, other such as the bulava and standard are symbols and attributes of the country's leader), all of them occupy a honorary place among the wards of historical memory of the Cossack nation and belong to the most valuable of national treasures, inasmuch as they are «living witnesses» to the life and times of one of the greatest sons of the Ukrainian people, the creator of the Ukrainian state during a new era, the Hetman of Army of Zaporizhya, Bohdan-Zinoviy Khmelnytsky.

Geographically the places of safekeeping of the artifacts studied encompass the territory of four European countries. These are museums in Ukraine, Poland, Sweden and Russia.

Among the above-mentioned items of the first lord of the hetman's bulava in Ukraine there remain several artifacts.

«TAKING OFF HIS HAT, HE BOWED...»

The hat of Bohdan Khmelnytsky is a richly executed item in the exposition of the National Museum of History of Ukraine which recently celebrated the first century of its existence and draws its history from the city Museum of Relics and Arts[4]. It was to this respected cultural and educational institution of Kyiv that in the beginning of the 20th century the hat of the famous hetman arrived. A note contemporary with this event, which was entered into the first volume of the «Inventory of the Kyiv Museum of Relics and Arts» in 1911, provides information about the circumstances of its being added to the collection: «Hat from the 17th century of silk and densely decorated with silver; flowery design; lower portion woven with silvery and green satin. Diameter about 58 centimeters. Height about 28 centimeters. Kept by the great grandchild of Bohdan Khmelnytsky, Olha Oleksandrovna Petrovska, living in [the community?] and was reputed to belong to Bohdan Khmelnytsky. Gift from Varvara Nykolovna Khanenko»[5]. A brief notice of this event is continued in the «Report of the Kyiv Artistic-Industrial and Scientific Museum for the year 1911»: «There should be then noted ... the very interesting hat from the Cossack era, all woven with silver, a gift from V. N. Khanenko»[6]. It is also known that the latter bought the hat for the museum for 50 rubles[7].

During the First World War a portion of the museum's collection was evacuated. On September 6, 1915, 6.500 collection items were transported to Moscow, still with time they were all returned to Kyiv[8]. Possibly, among this group of exhibits there was included the hat of Bohdan Khmelnytsky, though there is no documentary support for this.

The reorganization of museum affairs in the 1920's and 1930's, which consisted of the renaming and structural changes to museum institutions, the separation of collections and which was initiated by the implementation of a communist social order, fortunately, did not impact on the fate of this valuable exhibit in any way[9].

The greatest test in the 20th century for this item, as

війни 1941–1945 рр. Низка опублікованих документів, найновіші спеціальні дослідження частково проливають світло на долю музейних фондів міст Києва та Харкова[10]. Вони деталізують деякі обставини ганебних актів вандалізму, вчинених фашизмом на окупованій території. Та, на жаль, наявні дані не дають змоги конкретизувати обставини перебігу подій щодо кожної речі осібно, оскільки пограбування відбувалося у кілька етапів протягом усього періоду окупації: в жовтні–грудні 1941 р., восени 1943 р.[11].

Щодо власне шапки Богдана Хмельницького, то вона не увійшла до вибраної групи унікальних експонатів Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, які 30 серпня 1941 р. було евакуйовано до Уфи й повернуто власникові (загалом вісім вагонів пам'яток) у грудні 1947 р.[12]. Імовірно, це сталося цілком випадково. Разом із тим, важко позбутися відчуття певної загадковості, яке посилюється після ознайомлення з дуже цікавим документом, що його ми виявили в архіві Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку в січні 2003 р. Це копія «Списку унікальних і більш цінних предметів художньопром. (промислового. – *Ю. С.*) відділу ДУМ (Державного Українського музею. – *Ю. С.*)». Перелік укладено 13 квітня 1938 р. Шапка посідає у ньому, звісно, належне місце. Та на особливу увагу заслуговує пізніша примітка щодо цього цінного експоната: «Шапка Богдана Хмельницького залишалася забутою при евакуації більшовиків. Нині вивезена Ensati St. RZ Rosenberga разом з майном Інституту древньої і Ранньої Історії у Києві. Решта вивезена більшовиками до м. Уфи»[13]. Автор нотаток, про що свідчить підпис – Петро Курінний, – під час німецької окупації Києва обіймав посаду директора Історичного музею[14] і був добре обізнаний з усіма подробицями. Зі змісту короткої записки також випливає, що її можна датувати найраніше кінцем 1943 р. На жаль, цією рідкісною й досі поодинокою згадкою обмежуються наші знання про шлях «на Захід» національної реліквії. Так чи інакше, музейна річ опинилася серед великої частки культурних цінностей, вивезених до Німеччини. Натомість доконаним є факт її повоєнних мандрів, частково змальований у «Справке» від 15 травня 1954 р. (див. Додаток № 1) за підписом директора Білоруського Державного музею історії Великої Вітчизняної війни С. Шуцького. Нею супроводжено акт передачі реліквії в особі Уряду УРСР українському народу у 1954 р. З цього важливого документа довідуємося, що у 1947 р. шапка потрапила до музею шляхом реституції від Радянської Воєнної Адміністрації у Німеччині разом з іншими цінностями колишнього Білоруського Державного історичного музею у Мінську, поміж яких були й фрагменти колекцій інших музеїв[15]. Завдяки старій музейній бірці (про її зміст ми дізналися з нотаток «Инвентаря Кіевскаго Музея Древностей и Искусствъ» 1911 р.) новоприбулу річ інвентаризували як шапку Богдана Хмельницького. Впевненості у правильності атрибуції експоната, зокрема датування, додали результати наукової експертизи, що її здійснила старший науковий співробітник Державного історичного музею у Москві, кандидат історичних наук Л. І. Якуніна. Дослідниця – авторитетний фахівець у галузі старовинних тканин – дійшла висновку про безсумнівну належність шапки особі високого суспільного стану та її походження з XVII ст. Цінність «Справки» також полягає в докладному описі експонату, який суттєво доповнює відомості початку сторіччя й слугує важливим джерелом цілісного уявлення про первісний вигляд пам'ятки.

У дні урочистого святкування 300-ї річниці «возз'єднання України з Росією» шапку Богдана Хмельницького було передано до Київського державного історичного музею як дарунок українському народові від Білоруської РСР[16]. 16 серпня 1954 р., про що свідчить запис в Інвентарній книзі тканин (Т–6), її було обліковано серед експонатів основного фонду за № 4618[17]. Від 60-х рр. пам'ятка незмінно прикрашає експозицію відділу феодальної епохи[18].

СУБОТІВСЬКИЙ ГАРНЕЦЬ

У Національному музеї історії України зберігається ще один цікавий експонат, з яким традиція пов'язує ім'я Богдана Хмельницького, точніше, родове гніздо гетьмана – маєток у Суботові. Це виліплений вручну глиняний гарнець-мірка для зерна[19], яким, за переказами, користувалися у господарстві Богдана. Гарнець доволі великого розміру – 30 х 21 см, за об'ємом співвідносний із сучасним відром. На внутрішньому боці мав помітку – літеру «З», відтворену скорописом. Можна припустити, що таким чином згадку про себе прагнув залишити майстер виробу. На жаль, поверхня з внутрішнього боку у багатьох місцях викришилася та обсипалася, що призвело до втрати напису. До музею гарнець надійшов 1952 р. Того року музей закупив у професора П. Клименка невеличку колекцію старожитностей, серед яких були фрагменти стародруків, цехові книги, старовинні листівки. З придбаного гарнець – у прямому розумінні найкоштовніша річ, адже за експонат музей виклав найбільше – 75 рублів. До відомого історика, дослідника соціальної та економічної історії України XVI–XVIII ст., автора ґрунтовної розвідки «Місто і територія на Україні за Гетьманщини», своєю чергою, як свідчить запис в інвентарній книзі Державного історичного музею УРСР, гарнець потрапив від нащадків учителя А. Матвєєва[20]. Останній зберігав

well as in general for the great majority of Ukraine's museum collections, became the tragic events of World War II in 1941—1945. A series of published documents and the latest special research efforts partially shine light on the fate of the museum funds of the cities of Kyiv and Kharkiv[10]. They provide details of certain circumstances of the shameful acts of vandalism committed by fascism on occupied territories. But, unfortunately, the existing data does not provide any possibility for concretising the circumstances of the flow of events regarding each item individually, inasmuch as robbery took place in several stages during the entire period of occupation: October—December 1941 and in the autumn of 1943[11].

As for the hat of Bohdan Khmelnytsky, it was not included in the select group of unique exhibits of the Central Historical Museum in Memory of T.H.Shevchenko, which on August 30, 1941 was evacuated to Ufa and returned to its owner (a total of eight wagon-loads of artifacts) in December 1947[12]. Quite probably this happened completely accidentally. At the same time it is difficult to avoid a certain sense of mystery, which is reinforced by familiarization with a very interesting document, which we found in the archives of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States of America in New York in January 2003. This is a copy of «A list of unique and more valuable items from the artistic industrial department of the State Ukrainian Museum». The list was compiled on April 13, 1938. The hat, naturally, occupies its proper place in the list. A later note as to this valuable exhibit deserves special attention: «The hat of Bohdan Khmelnytsky was left forgotten during the Bolshevik evacuation. Currently it was removed by Ensati St. RZ Rosenberga together with the property of the Institute of Ancient and Early History in Kyiv. The rest were taken by the Bolsheviks to the city of Ufa»[13]. The author of the note, which is attested by his signature, is Petro Kurinny, who during the German occupation of Kyiv occupied the post of Director of the Historical Museum[14] and was well acquainted with all the details. From the text of this brief note it also follows that it could be dated no earlier than the end of 1943. Unfortunately, this rare and hitherto single mention limits our knowledge about the path «to the West» taken by a national relic. One way or another, this museum piece wound up among a great number of cultural artifacts removed to Germany. Instead the hat's post-war wanderings are well known and partially described in a «Notice» (see Attachment № 1) signed by the Director of the Belarus State Museum of History of World War II S. Shutsky on May 15, 1954. It accompanies an act of transfer of the relic in the person of the Government of the UkrSSR to the Ukrainian people in 1954. From this important document we discover that in 1947 the hat wound up in the museum by way of restitution from the Soviet Military Administration in Germany together with other valuables of the former Belarus State Historical Museum in Minsk, among which were fragments of collections from other museums[15]. Thanks to an old museum catalogue (its contents we discovered from notes to the «Inventory of the Kyiv Museum of Relics and Arts» from 1911) the newly arrived piece was inventoried as the hat of Bohdan Khmelnytsky. Confirmation in the correctness of the attribution of the exhibit, in particular the date, was added through the results of a research expertise completed by the Senior Research Associate of the State Historical Museum in Moscow and Candidate of historical science L.I.Yakunina. The researcher, an authoritative expert in the field of ancient cloths, reached a conclusion about the indisputable attribution of the hat to a person of great social stature and its provenance from the 17th century. The value of the «Notice» also lies in the detailed description of the exhibit, which substantially adds to the information available at the start of the century and serves as an important source of a complete view of the artifact's original condition.

During the days of the formal celebration of the 300 year anniversary of the «unification of Ukraine with Russia» the hat of Bohdan Khmelnytsky was transferred to the Kyiv State Historical Museum as a gift to the Ukrainian people from the Belarus SSR[16]. On August 16, 1954, as witnessed to by an entry in the Inventory Book of Cloths (T-6), it was published among the exhibits of the principal funds as № 4618. From the 60's this artifact has without interruption graced the exposition of the department of the Feudal period.

THE SUBOTIV VESSEL

In the National Museum of History of Ukraine there is kept one more interesting exhibit, which tradition ties to the name of Bohdan Khmelnytsky, more precisely to the hetman's familial homestead-estate in Subotiv. This is a vessel for grain made from clay which, according to the tales, was used in Bohdan's household[19]. The vessel is quite large, 30 by 21 centimetres and it is comparable to a contemporary pail. On the interior side there is a note in the form of the letter «3» in hand-written form. It can be assumed that in such a fashion the craftsman in question wished to leave a mention of him. Unfortunately, the surface of the interior side has cracked and peeled away in many places, which has led to the loss of this inscription. The vessel wound up in the museum in 1952. That year the museum purchased from Professor P. Klymenko a small collection of relics among which there were fragments of old prints, books and ancient leaflets. Among what was acquired the vessel is the most expensive since for this exhibit the museum paid the most:

пам'ятку у 1910–1923 рр. За яких обставин гарнець опинився в руках учителя – невідомо.

Історичну пам'ятку попередні власники та дослідники впевнено датують XVII ст., з чим погоджуються і сучасні музейники (див. Додаток № 2). Цей незаперечний факт став твердим підґрунтям формування історичної традиції, яку народний переказ та науковий авторитет П. Клименка, В. Сидоренка[21] освятили іменем суботівського володаря України.

ПО ЧАРЦІ ТРЕБА

В українських музеях зберігаються й інші пам'ятки, які є відлунням Богданового імені.

Наприклад, срібна чарка з гербом «Абданк» прикрашає експозицію Харківського історичного музею[22]. Про неї знаємо небагато. Чарку виготовлено зі срібла 875-ї проби, зсередини визолочено. Зависока у 5 см. Діаметр вінця сягає 7 см. До колекції Харківського історичного музею чарка потрапила внаслідок неодноразової реорганізації музейних установ «першої» столиці УРСР ще напередодні Другої світової війни разом із колекцією музею Слобідської України.

Скупі нотатки інвентарної книги «М-1», датовані приблизно 1948 р., атрибутують експонат як «Чарку польскую с орнаментом, в центре инициалы "А", без ручки»[23]. Лише багата уява може компенсувати недоліки та помилки непрофесійного та загального опису. Доволі складно угледіти подібність між літерою «А» та фігурою гетьманського герба. Втім, наведена цитата виразно змальовує сумну картину повоєнного музейного наукового життя, зокрема у ділянці українознавства. Нині харківські музейники уточнили «національність» чарки[24]. На її українське, а точніше київське походження вказує клеймо відомого ювелірного майстра Івана Равича – IR, викарбуване на денці, та напис латиною «KIOV». Київський золотар Іван Равич жив та творив на переломі XVII–XVIII ст. Певна річ, встановлення імені майстра заперечує належність чарки Богданові Хмельницькому. Відтак, коштовна срібна чарка хіба що нагадує про неабияку увагу до Богданових діянь та імені вже, можливо, у першій половині XVIII ст. (невизначеності у цьому питанні додає час карбування герба, яким могли оздобити чарку й пізніше). Це є своєрідна пам'ятка бажання увічнити, уславити, воскресити для нащадків ім'я величного гетьмана. Не можемо оминути й інших версій, як-то: намагання метикуватого гендляра-антиквара, що викарбував на старовинній чарці герб Хмельницького, примножити свої статки коштом Богданового імені. З'ясування істини – справа майбутніх досліджень.

Утім, перспективи вивчення Богданових речей у колекції Харківського історичного музею мають ширші горизонти. В історичній літературі є згадки про те, що у Харкові напередодні Другої світової війни зберігалася булава Богдана Хмельницького[25]. Як це не прикро, нинішній стан наукового пошуку залишає без обґрунтованої відповіді цілу низку важливих запитань. Наприклад: чи мала згадана булава якісь особливі прикмети та докази належності Хмельницькому? Чи йшлося про козацьку булаву або булави, з якими ім'я гетьмана єднала тільки усна традиція? Адже відомо, що у розпорядженні гетьмана перебувало кілька булав. На превеликий жаль, багата на козацькі пам'ятки, передовсім клейноди Війська Запорозького, колекція Харківського історичного музею зазнала під час останньої війни величезних і невиправних втрат. Поспішну та невдалу евакуацію музейних цінностей із Харкова восени 1941 р. посилила жахлива трагедія. На станції Олексіївка Бєлгородської області під час німецького авіабомбардування було знищено один із двох вагонів з майном музею. Рештки врятованої музейної колекції було відправлено до Уфи[26].

До реевакуйованих у повоєнний час експонатів, що нині зберігаються у Харківському музеї, належить фрагмент козацької булави. Деякі історики вважають його уцілілою часткою чільного клейнода гетьмана Хмельницького. На наш погляд, таке твердження є дещо передчасним і потребує додаткової аргументації.

БОГДАНОВА ЗБРОЯ

Низка раритетів козацької доби є в історичному музеї Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Найціннішим скарбом музею є Богданова зброя. Ось уже півсторіччя тут зберігаються аж три шаблі (див. Додаток № 3), пов'язані з іменем великого гетьмана: його особиста[27] та дві гетьманської охорони[28].

Особиста шабля Богдана на межі XX і XXI ст. перебувала у фокусі підвищеної уваги Інтерполу, преси та громадськості. Підставами були загадкова крадіжка та не менш таємниче й дивовижне повернення до музею: під софітами медіа до Переяслава шаблю Богдана власноручно привезла і повернула музею тодішня перша леді країни Людмила Кучма. Втім, це не єдиний загадковий епізод кількасотлітнього літопису реліквії. Вся її біографія – намисто неймовірних легенд, таємниць та загадок.

Спочатку перегорнемо достовірну, документальну сторінку. Достеменно відомо, що шабля до Переяслава потрапила напередодні святкування 300-річчя «воз'єднання» України з Росією з Чернігівського обласного історичного музею. Про її перебування у колекції В. В. Тарновського – фундатора Музею українських старожитностей – наприкінці XIX ст. інформує каталог колекції 1898 р.[29] У ньому вміщено доволі доклад-

75 rubles. In turn, as witnessed by an entry in the inventory ledger of the State Historical Museum of the UkrSSR, the vessel made its way to this well-known historian and researcher of the social and economic history of Ukraine in the 16th – 18th centuries from the progeny of the teacher A. Matveyev[20]. The latter kept this artifact from 1910 to 1923. As to the circumstances under which the teacher acquired the vessel, they are unknown.

This historical artifact is firmly dated by its previous owners and by researchers in the 17th century, which is confirmed by contemporary curators. This undeniable fact became a firm foundation for the formation of a historical tradition, sanctified with the name of the Subotiv lord of Ukraine through national verbal tradition and the scientific authority of P. Klymenko, V. Sydorenko[21].

A DRINK OR TWO

In Ukrainian museums there are kept other relics, which echo with Bohdan's name.

For instance, a silver goblet with the coat-of-arms «Abdank» graces the collection of the Kharkiv Historical Museum[22]. We do not know much about it. The goblet was crafted from 875 probe silver and the interior is gilded. With a height of 5 centimetres, the diameter of the rim reaches 7 centimetres. The goblet made its way to the collection of the Kharkiv Historical Museum as a result of numerous reorganisations of museum institutions in the «first» capital of the UkrSSR yet before the World War II together with the collection of the Museum of Slobidska Ukraine.

Sparse notes in the Inventory Book «M-1» ledger dated about 1948 attribute this exhibit as a «Polish goblet with ornamentation, in the centre the initial «A», without a handle»[23]. Only a rich imagination can compensate for the inadequacies and mistakes of this unprofessional and general description. It is quite difficult to discern any similarity between the letter «A» and the emblem of the hetman's coat-of-arms. Still, the quoted reference paints a generally sad picture of the state of post-war museum research, particularly in the area of matters Ukrainian. Today Kharkiv's curators have designated the goblet's «nationality»[24]. Its Ukrainian, more precisely Kyiv, provenance is indicated by the brand of the well-known jeweller Ivan Ravych: IR, carved into the bottom with the Latin inscription «KIOV.» The Kyiv gold craftsman Ivan Ravych lived and worked at the start of the 18th century. Certainly the identification of the craftsman's name contradicts the goblet's belonging to Bohdan Khmelnytsky. Still this valuable silver goblet indicates the particular attention paid to Bohdan's actions and name already, possibly, in the first half of the 18th century (uncertainty in this question is added by the time of the carving of the coat-of-arms, which may have been inscribed on the goblet later). This is a certain memento of the desire to immortalize, glorify and resurrect for successors the name of the great hetman. We cannot avoid reviewing another version as well: such as the attempts by a thoughtful trader-antiquarian, who carved Khmelnytsky's coat-of-arms on the ancient goblet, to increase his holdings at the price of Bohdan's name. Discovering the truth is a matter for future generations.

Still, the possibilities of studying Bohdan's belongings in the collection of the Kharkiv Historical Museum have broad horizons. In historical literature there are mentions that in Kharkiv before the World War II there was kept Bohdan Khmelnytsky's bulava. As regrettable as it is, today's state of scientific research leaves an entire series of important questions without any adequate answers. For example: did the indicated bulava have any special characteristics and proofs of its belonging to Khmelnytsky? Or was there at issue a Cossack bulava or a bulava tied to the hetman's name only by oral tradition? After all, it is known that the hetman had in his possession several bulavas. Unfortunately, the collection of the Kharkiv Historical Museum, which is rich in Cossack relics, first and foremost the sigils of the Zaporizhya Army, suffered great and irreparable damages during the last war. The hurried and inept evacuation of museum valuables from Kharkiv in the autumn of 1941 was magnified by a terrible tragedy. At the station of Oleksiyivka in the Belhorod oblast, during a German aviation bombardment, one out of two wagons loaded with the museum's property was destroyed. The remains of the rescued museum collection were sent to Ufa[26].

The exhibits which were re-evacuated in the post-war period and which are kept in the Kharkiv museum include a fragment of a Cossack bulava. Certain historians view it as an integral part of an important emblem of hetman Khmelnytsky. In our view, such an assertion is somewhat hasty and requires additional support.

BOHDAN'S WEAPONS

A number of rarities from the Cossack period are in the historical museum of the National Historic and Ethnographic Preserve «Pereyaslav». The most valuable treasures in this museum are Bohdan's weapons. Already for half a century there are kept here a total of three sabres connected to the name of the great hetman: his personal sabre[27] and two from the hetman's guards[28].

Bohdan's personal sabre at the cusp of the XX and XXI centuries was the focus of the heightened attention of Interpol, the press and the public. The grounds for this was its mysterious and no less secret and strange return to the museum: the country's First Lady Ludmyla Kuchma brought and returned the sabre to the museum under the view of the media. Still, this is not the only puzzling episode in the several

Титул «Каталогу українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» від 1898 р.

The title of «Catalogue of Ukrainian relics from the collection of Vasyl Tarnovsky» from 1898

ний опис шаблі та її фото. Однак у каталожних даних нічого не згадано про походження шаблі та обставини, за яких вона з'явилася у колекції. Ключовий момент, з'ясування якого могло б допомогти поставити крапки над «і» у багатьох дискусійних питаннях, залишився поза форматом публікації.

Відтак брак документальних свідчень трансформує, образно висловлюючись, «передмузейний» період пам'ятки у площину більш або менш логічних гіпотез, досконалих чи вразливих версій. Одну з них під титулом «Історія шаблі Богдана Хмельницького, що зберігається в Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї» подано на сторінках «Книги вступу» (одна з форм музейної документації з обліку експонатів) у червні 1959 р. Наведемо текст першоджерела повністю: «Речі Ю. Хмельницького у т.ч. і шабля потрапили до Туреччини, де її придбав болгарський магнат. Під час російсько-турецької війни 1877–78 рр. Росія звільнила Болгарію від турецького ярма. В знак великої вдячності болгарин подарував шаблю російському генералу Скобелеву. Зберігалася у нащадків генерала, в яких її купив В. В. Тарновський. 1954 р. шаблю передано з ЧІМ до ПІМ (з Чернігівського історичного музею до Переяславського історичного музею. – *Ю. С.*)».

Згодом версія набула поширення й у художньо-літературних виданнях. Новий жанр майстерно оправив її гіперболічним патетичним словом. Зрештою, з роками смілива гіпотеза обросла новими подробицями, емоційними деталями і набула завершених форм поетичної історичної легенди: немовби бойову шаблю Богданові подарував польський король Ян Казимир напередодні Переяславської ради наприкінці 1653 р., аби задобрити гетьмана і схилити на власний бік. Доказом цього мав слугувати дарчий напис «Богдану Хмельницькому» (хоч на самій шаблі зберігся виразний напис в називному відмінку «BOGDAN CHMIELNICKI»). Пізніше начебто гетьман подарував шаблю своєму старшому синові Тимошу, потім вона опинилася при боці гетьмана Юрія Хмельницького, а після насильницької смерті останнього знайшлася в руках турків[30].

Завершимо знайомство із шаблею побіжним описом та принагідно зазначимо, що вартість шаблі за цінами пореформеного 1961 р. становила 100 радянських рублів[31].

Довжина шаблі сягає 92,5 см. Клинок сталевий. На його зовнішньому боці вигравірувано напис:

BOGDAN
CHMIELNICKI

Далі продовження напису:

SZCZO POD ZBOROW [...] ZBARAZEM SŁAWY ZAROBYLY
TO Y POD BERESTESZKOM NA HOŁOWU UTRATYLY

NEBUŁO SIE NA LAHOW SWOYH PORYWATY
Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY

TO NEBUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY.

Хисткість викладеної легенди, окрім, м'яко кажучи, довільного й тенденційного трактування деяких історичних фактів і подій, зумовлено цілковитим браком джерел, які б підтверджували головні постулати історичного міфу.

Окрім того, багато суперечок точиться щодо напису на шаблі. Наприклад: годі обійтися без великого клубка «білих ниток», аби цитовані фрази вкласти у вуста польського короля, як це практикувалося дотепер. Доводиться констатувати, що ребус шаблі й надалі залишається нерозгаданим.

Однак найбільшу інтригу становить ще одна шабля Богдана Хмельницького, що зберігається у музеї Фундації князів Чарторийських у Кракові. На перший погляд, немає нічого незвичного: гетьман–ветеран кількох козацьких війн упродовж віку міг володіти кількома шаблями, навіть одночасно. Однак є одна обставина: згідно з польськими джерелами XIX ст. краківська «шабля-матінка» мала майже такий самий напис, що й переяславський експонат. Тож найбільша загадка полягає у факті існування двох оригінальних шабель з однаковими написами. Цілком природно і логічно виникають заперечення і низка риторичних

hundred-year history of this relic. All its biography is a chain of unbelievable legends, mysteries and puzzles.

First we will turn to the tried and true, documentary page. It is definitely known that the sabre came from the Chernihiv Regional Historical Museum to Pereyaslav prior to the celebration of the 300-year anniversary of Ukraine's alignment with Russia. At the end of the 19th century, the collection's catalogue from 1898 notes its being in the collection of Vasyl Tarnovsky, the founder of the Museum of Ukrainian Artifacts[29]. It includes a quite detailed description of the sabre as well as its photo. Still the catalogue's information mentions nothing about the sabre's provenance and the circumstances according to which it came to this collection. The key moment, the answer to which could help in settling many disputed questions were left beyond the format of this publication.

Thus the absence of documentary evidence transforms, to speak figuratively, the relic's «pre-museum» period into an area of more or less logical hypotheses, advanced or defective scenarios. One of them, entitled «The History of the sabre of Bohdan Khmelnytsky which is kept in the Pereyaslav-Khmelnytsky State Historical Museum,» is set forth on the pages of the «Entry Book» (one of the forms of museum documentation in cataloguing exhibits) in June 1959. We provide the text of this original source in full: «Yurii Khmelnytsky's belongings including the sabre wound up in Turkey where they were acquired by a rich Bulgarian magnate. During the Russian-Turkish war of 1877—1878 Russia freed Bulgaria from the Turkish yoke. As a sigh of great gratitude the Bulgarian presented the sabre to the Russian general Skobelev. It was kept by the general's progeny from whom it was purchased by Vasyl Tarnovsky. In 1954 the sabre was transferred from the ChHM to the PHM (from the Chernihiv Historical Museum to the Pereyaslav Historical Museum — *Yu. S.*)».

With time the version became popular in fictional and literary publications. The new genre mastered its hyperbole and emotional tone. Finally, with the passage of time this daring scenario became overgrown with new details, emotional events and acquired the advanced forms of a poetical historical legend: as if Bohdan's battle sabre was gifted by the Polish king Jan Kazimir prior to the Pereyaslav Council at the end of 1653 in order to win the hetman's good graces and to win his favor. Evidence for this was supposed to consist of the notice of a gift «To Bohdan Khmelnytsky» (although the sabre itself shows only the clear notice without the dative reference «BOGDAN CHMIELNICKI»). Later supposedly the hetman presented the sabre to his older son Tymosh, still later it wound up on the side of the hetman Yurii Khmelnytsky, and after the latter's violent death was found in the hands of the Turks[30].

We will end this acquaintance with the sabre with a by-note and incidentally mention that the value of the sabre according to the prices of post-reform 1961 was set at 100 Soviet roubles[31].

The sabre's length is 92.5 centimeters. The blade is of steel. On its exterior side there is inscribed the notice:

BOGDAN
CHMIELNICKI

Further in five indentations the notice is continued:

SZCZO POD ZBOROW [...] ZBARAZEM SŁAWY
ZAROBYLY
TO Y POD BERESTESZKOM NA HOŁOWU UTRATYLY

NEBUŁO SIE NA LAHOW SWOYH PORYWATY
Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY

TO NEBUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY.

The shakiness of the legend as set froth is, to put it mildly, the free and disputable interpretation of certain historical facts and events conditioned by the complete absence of sources which could support the main postulates of this historical myth.

In addition, many disputes centre around the inscription on the sabre. For instance: it is difficult to avoid the large jumble of «threads» needed to string together the phrases uttered by the Polish king's lips, as was practised until now. It should be understood that the puzzle of the sabre will remain unsolved.

Still, the greatest mystery is presented by another of Bohdan Khmelnytsky's sabres, which is kept in the Museum of the Princes' Czartoryski Foundation in Krakow. At first glance, there is nothing unusual: the hetman, a veteran of a number of Cossack wars, during his lifetime could wield several sabres, even simultaneously. Still there is one circumstance: according to Polish sources from the 19th century, the Krakow «mother-sabre» had almost the same inscription as the Pereyaslav exhibit. Thus the greatest mystery lies in the fact of the existence of two original sabres with similar inscriptions. Contradictions and a number of rhetorical questions arise completely naturally and logically. Variations in the texts, their analysis, as well as the author's version of the interpretation of the inscription will be reviewed in the section on the Krakow artifact.

Below we venture to advance one of the possible variations of the resolution of this historical cause. At the same time we will bring up several circumstances. The first mentions about the Krakow sabre belonging to Bohdan Khmelnytsky fall in the first half of the 19th century, several decades prior to the formation of the famous collection of Vasyl Tarnovsky. Thus, the Krakow variant of the text, beyond doubt, came first. It is worth noting a number of small details: such as the decoration of the Pereyaslav sabre with the «Maltese» cross. It was not inherent in Cossack symbolism, but instead widely used by the Polish Hussars. In this context there is

запитань. Розбіжності текстів, їх аналіз, а також авторську версію трактування напису розглянемо під час розповіді про краківський раритет.

Нижче наважимося запропонувати один із можливих варіантів розв'язання історичного казусу. Принагідно слід згадати ще про кілька обставин. Перші згадки про краківську шаблю Богдана Хмельницького припадають на першу половину XIX ст. – за кілька десятиліть до формування славнозвісної колекції В.В.Тарновського. Отже, краківський варіант тексту, поза сумнівом, був первісним. Варто не оминути увагою й низку дрібніших деталей, як-то: оздобу переяславської шаблі так званим «мальтійським» хрестом. Він не притаманний козацькій символіці, натомість широко вживаний польською гусарією. У цьому контексті особливий інтерес становлять останні наукові розвідки сучасного українського зброєзнавця Д.Тоїчкіна, який відносить переяславську шаблю Богдана Хмельницького до типу карабель й датує її другою половиною XVII ст. Зокрема, він стверджує, що «написи та хрест пізнішого походження. Їх нанесено замість знищеного оригінального турецького таушованого декору, залишки якого чітко представлені п'ятьма симетрично розташованими при п'яті гніздами для дорогоцінного каміння з кожного боку клинка та ще двома з внутрішнього боку біля початку єлмані, а також слідами від орнаменту»[32].

Вищесказане схиляє нас до думки, що у XIX ст. було виготовлено підробку шаблі Богдана Хмельницького. Зробити це було загалом легко. На карабелі XVII ст. зброяр середньої руки міг відтворити напис, якимсь чином узятий із польських джерел. Значно складніше було скопіювати таушований золотом портрет гетьмана з булавою, який прикрашає краківський екземпляр. Тож недарма шахраї від старовини пішли найпростішим шляхом: замість зображення відтворили напис «BOGDAN CHMIELNICKI», котрого не було у краківській версії. А щодо попиту на історичні пам'ятки, то у другій половині XIX ст. – добі розквіту колекціонерства в Україні – він значно перевищував пропозицію.

Злі язики й понині подейкують, що безмежно зачарований козацькою старовиною, шановний Василь Васильович Тарновський інколи мимоволі ставав жертвою пройдисвітів та здирників.

Як і у випадку із шаблею Богдана Хмельницького, найновіші зброєзнавчі дослідження суперечать попередній традиційно усталеній атрибуції двох інших шабель – особистої зброї охорони гетьмана Богдана Хмельницького. За результатами фахової експертизи, оприлюдненої у статті «Козацькі шаблі в колекції Переяславського державного історичного музею», обидві належать до типу «орла» і також датовані XVIII ст.[33]. Шаблі раніше належали Артилерійському музею в Санкт-Петербурзі. Принагідно зазначимо, що у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку й донині зберігаються інші дві шаблі – близнючки переяславських. Їх можна оглянути у вітрині, присвяченій російсько-українським взаєминам середини XVII ст.

На нашу думку, переяславські експонати було прив'язано до імені та часу Богдана Хмельницького через ідеологічну атмосферу середини 50-х рр. минулого століття – період підготовки та широкомасштабного відзначення 300-річчя «возз'єднання» братніх українського та російського народів. Оскільки Переяслав став одним із важливих вузлів ідеологічної конструкції загальнодержавних заходів, то напередодні ювілею із багатьох провідних музеїв України та СРСР до новостворюваного музею, щоправда, з великими труднощами та за умов подвижницької праці його директора М.І.Сікорського, передавали оригінальні предмети козацької доби. Музею-неофіту належало гідно й авторитетно, на належному рівні, спираючись на взірці матеріальної культури, проілюструвати знаменну дату. Саме тоді частина експонатів-варягів отримала козацьке хрещення. Бажання вкоренити раритети на переяславській землі, зв'язати їх з подіями та особами Національно-визвольної війни середини XVII ст. було зумовлено не лише високими директивами, а й щирими патріотичними почуттями переяславської громади, відданою працею колективу музею на благо історичного та культурного розвою краю. Об'єктивна та ідеологічно неупереджена оцінка тих подій та процесів з більше ніж півстолітньої відстані, поглиблене дослідження музейної колекції певною мірою руйнують добрі міфи, гарні легенди. Водночас достовірна атрибуція будь-якого музейного експонату, з'ясування його історичної долі незмірно збагачують не тільки пам'ятку чи колекцію, а й увесь музейний світ, дають змогу здійснити точнішу реконструкцію історичного буття. Маємо пам'ятати стародавню мудрість: «Платон мій товариш, та істина дорожча».

КОШТОВНИЙ ВКЛАД

Свого часу в Україні з ім'ям Хмельницького кореспондувала більша низка пам'яток. Протягом кількох сторіч у Києво-Печерській лаврі зберігався золотий хрест на позолоченому седесі, подарований гетьманом цій християнській обителі. Зокрема він фігурує в описі ризниці Успенського собору за 1751 р.[34]. 1922 р. разом з іншими церковними цінностями Києво-Печерської лаври, конфіскованими губернською комісією, хрест потрапив до Москви[35]. Однак після довгих переговорів із Всеукраїнською академією наук у 1923 р. його було повернуто Історичному музею, щоправда,

heightened attention to the last scientific research of the contemporary expert on Ukrainian weapons Denys Toyichkin, who classifies the Pereyaslav sabre of Bohdan Khmelnytsky to the carabelle type and dates it in the second half of the 17th century. In particular he asserts that «the inscriptions and the cross are of later provenance. They were inscribed in the place of the original, destroyed Turkish lattice design, the remains of which are clearly represented by five symmetrically placed settings for jewels near the hilt on each side of the blade and another two on the interior side near the start of the yelmen as well as traces of the design itself»[32].

The above-mentioned makes us lean toward the view that in the 19th century there was prepared a fake sabre of Bohdan Khmelnytsky's. This could generally be accomplished quite easily. On the 17th century carabelle an average craftsman could recreate an inscription in some fashion taken from Polish sources. It was much more difficult to copy the latticed in gold portrait of the hetman with his bulava, which decorates the Krakow exhibit. Thus the ancient fakers rightly took the simplest course: instead of the picture they recreated the inscription «BOGDAN CHMIELNICKI», which was not on the Krakow version. As to the demand for historical artifacts, then in the second half of the 19th century, the era of the flowering of collectioning in Ukraine, it greatly exceeded supply.

Evil tongues to this day wag about how Vasyl Tarnovsky, immeasurably enchanted as he was by Cossack relics, at times accidentally became the victim of scoundrels and thieves.

As in the case of Bohdan Khmelnytsky's sabre, the latest knowledge of weapons contradict the previous traditionally accepted attribution of two other sabres, the personal weapons of hetman Bohdan Khmelnytsky's guards. According to the results of an expert examination, published in the article «Cossack sabres in the collection of the Pereyaslav State Historical Museum», both sabres belong to the «eagle» type and are also dated in the 18th century[33]. Earlier, the sabres belonged to the Artillery Museum in St. Petersburg. In passing we will note that in the Military History Museum of Artillery, Engineering and Signal Corps until this day there are kept two other sabres, the twins of those in Pereyaslav. They can be viewed in a case dedicated to Russian-Ukrainian relations in the middle of the 17th century.

In our view, the Pereyaslav exhibits could be connected to the name and times of Bohdan Khmelnytsky through the ideological atmosphere of the middle of the 50's of the previous centuries, a period of preparation for the widespread celebration of the 300-year «unification» of the brotherly Ukrainian and Russian peoples. Inasmuch as Pereyaslav became one of the important knots in the ideological construction of general state events, then prior to the celebration many of Ukraine's leading museums and those of the USSR transferred to the newly-created museum original items from the Cossack era, though, it is true, with great difficulty and in conditions of the tremendous efforts of its Director Mykhaylo Sikorsky. The neophyte museum was to illustrate this famous date with honour and authority, at the appropriate level, supported by samples of materials culture. It was then that a portion of the travelling exhibits received their Cossack christening. The desire to ground the relics in the Pereyaslav region, to tie them to the events and persons of the national liberation movement in the middle of the 17th century was conditioned not only by directions from on high, but by the sincere patriotic feelings of the Pereyaslav community, the dedicated work of the museum's collective in the name of the historical and cultural development of the region. An objective and ideologically unbiased assessment of these events and processes at a distance of more than half a century, a deeper research of the museum's collection to a certain extent ruins good myths and nice legends. At the same time the correct attribution of any museum exhibit, the clarification of its historical fate, immeasurably enriches not only memory or the collection, but the whole museum universe, providing an opportunity to realise a more precise reconstruction of historical reality. We should recall the wisdom of the ancients: «Platon is my friend, but the truth is dearer».

A PRECIOUS CONTRIBUTION

In its time in Ukraine Khmelnytsky's name was connected to a larger number of relics. During several centuries, in the Kyiv-Pechersk Monastery there was kept a gold cross on a gilded stand given by the hetman to this Christian institution. In particular, it is mentioned in the description of the property of the Uspensk Cathedral in 1751[34]. In 1922 together with other church valuables of the Kyiv-Pechersk Monastery, the cross wound up in Moscow, confiscated by a gubernatorial commission[35]. Still, after long negotiations with the All-Ukrainian Academy of Sciences in 1923 it was returned to the Historical Museum, though somewhat damaged[36]. In 1933 this precious contribution by hetman Bohdan Khmelnytsky to the Monastery's treasure was again removed to Russia[37]. Unfortunately, it proved impossible to establish the subsequent fate of this relic.

THE CHALICE (FOR HOLY WATER)

In Moscow there is kept one more relic connected with the name of the Ukrainian hetman. The collection of the State Historical Museum in its time was increased by a chalice for holy water belonging to Bohdan Khmelnytsky[38]. The key to the attribution of this exhibit was the coat-of-arms

дещо пошкодженим[36]. 1933 р. дорогоцінний вклад гетьмана Богдана Хмельницького у Лаврську скарбницю знову вивезено до Росії[37]. На жаль, подальшу долю реліквії з'ясувати не вдалося.

ЧАША ДЛЯ СВЯТОЇ ВОДИ

У Росії зберігається ще одна пам'ятка, пов'язана з ім'ям українського гетьмана. У Москві колекцію Державного історичного музею свого часу поповнила чаша для святої води Богдана Хмельницького[38]. Ключем до атрибуції експоната став викарбуваний на ньому герб Війська Запорозького з ініціалами гетьмана.

Уперше чаша «засвітилася» на київському антикварному ринку наприкінці XIX ст. Торгівці старовиною просили за неї начебто три тисячі рублів. На коштовну річ кинув око й відомий історик Олександр Лазаревський, який 1897 р. опублікував з цього приводу невелику замітку у «Кіевской старине»[39]. У повідомленні вчений обмежився надто загальним описом історичної пам'ятки: «...представляющая собой серебряный сосудъ, формою и величиною почти такой же какъ те чашки, которыя подаютъ къ самовару для мытья стакановъ». Більше уваги історик приділив зображенню герба та ініціалів Богдана Хмельницького, які слугували головним доказом належності чаші українському гетьманові. О. Лазаревський слушно зазначив, що «гербъ, такъ и инициалы составляютъ точнейшую копію герба и инициаловъ, имеющихся на портрете Богдана Хм-аго, гравированномъ Гондіусомъ въ 1651 г.», і схематично відтворив розташування літер навколо герба:

Б. Х.
Г. В.
В. К.
М З. А.

Разом з тим історик, відчитуючи напис, припустився незначних помилок: замість літери «Ѣ» повторив «В» (літера «Ѣ» викарбувана і на гравюрі Гондіуса, хоча так само вкрай невиразно), довільно розставив крапки, опустив двокрапку вкінці, що означала не дві початкові літери окремих слів, а скорочення слова «запорозького». Зазначене заважало правильно відчитати ініціали та гетьманський титул, який відповідав такому: «Богдан Хмельницький гетьман Війська єго королівської милості Запорозького».

Серед інших важливих тез згадаємо сумнів О. Лазаревського «въ принадлежности чаши Б. Хмому». Підстава – непевність щодо карбування ініціалів та герба у XVII ст. Учений не відкидає думки, що зображення герба «по внешнимъ признакамъ этой резьбы» може бути справою рук сучасного йому XIX ст. На жаль, О. Лазаревський не уточнює, про які саме зовнішні ознаки йдеться. Натомість висловлює застереження, що остаточне слово має бути за фахівцями.

На початку XX ст. чаша «виринає» у колекції Петра Івановича Щукіна у Москві. Про це нас інформує лаконічний запис за № 14194 «Инвентаря Коллекции Государственного Исторического музея. Отделение. Музей П. И. Щукина. Книга поступлений № 3». Тут само занотовано, що обставини придбання – невідомі. З висловленого вище можна припустити, що шлях до колекції лежав через київський антикварний ринок. Як і О. Лазаревський, автор інвентарного запису помилково прочитав літеру «Е» як «В». Малоймовірно, щоби ця дрібничка у розшифруванні ініціалів (з огляду на публікацію в «Кіевской старине») стала причиною певних ускладнень зі встановленням власника чаші. Однак у нотатках про нього нічого не згадано: «14194. Чаша водосвятная, серебряная, слабо вызолоченная, на поддоне, с двумя ручками. По тулову расчеканены четыре цветка с листьями: на поддоне – орнамент – листья и цветки. Ручки чеканные: херувимы; на исподе резан цветок. На тулове резан герб: (відтворено зображення та напис. – *Ю. С.*) БХГВВКМЗА; 5 знамен; 3 пушки; внутри щитка – воин. Клейма: 1) L 2) D 3) неясное». Історичну належність експоната видатному козацькому гетьманові (такий висновок випливає із запису в Інвентарній книзі № 2 Відділу коштовних металів) було зафіксовано 1939 р.: «Миска на поддоне, с двумя ручками – полками, серебряная золоченная. По тулову чеканено четыре крупных цветка с листьями, по поддону – гирлянды листьев и цветов. Стояк гладкий. Ручки литые с головками херувимов. Под венцом, по тулову вырезан герб Богдана Хмельницкого с буквами: БХГВЕКМЗА (т. е. Богдан Хмельницкий гетман его королевской милости запорозкий). Клейма: 1) L 2) D 3) неясное. Лейпциг 1630-ые годы». Отже, передвоєнним дослідникам, як це бачимо із вищенаведеної цитати, чаша видалася мискою. З легкої руки Тамари Григорівни Гольдберг (авторки нотаток) у цій новій іпостасі чашу не тільки упродовж багатьох десятиріч виставляли у стаціонарній експозиції, а й згадували у деяких друкованих виданнях музею. Останні й були причиною та джерелом певних неточностей і в нашій публікації у збірнику Інституту історії України НАНУ «Україна в Центрально-Східній Європі»[40].

ДАРУНОК РОСІЙСЬКОМУ ЦАРЮ

З російською столицею, на цей раз іншою – Санкт-Петербургом, – пов'язана доля ще однієї пам'ятки – замка Богдана Хмельницького[41]. Сенсаційна новина, що у розпростертім на берегах Неви місті зберігається замок Богдана Хмельницького, покликала нас у дорогу уже під час додрукарської підготовки цього видання. Доброзичливість та всебічне сприяння керівників одного з найстаріших та найбільших музейних

of the Zaporizhya Army carved on it together with the hetman's initials.

The chalice first «showed itself» at a Kyiv antiquities market at the end of the 19th century. Traders in ancient artifacts supposedly asked three thousand roubles for it. The well-known historian Olexandr Lazarevsky, who in 1897 published a small notice about this in «Kyivska Staryna», cast his eye on it[39]. In the notice the researchers limited himself to an overly general description of this historical relic: «A silver container, in form and size almost such as the chalices which are added to samovars for the washing of glasses». The historian dedicated more attention to the figure of the coat-of-arms and the initials of Bohdan Khmelnytsky, which served as the principal evidence of the chalice's belonging to the Ukrainian hetman. Olexandr Lazarevsky cogently indicated that «the coat-of-arms, and also the initials consist of an exact copy of the coat-of-arms and initials found on the portrait of Bohdan Khmelnytsky engraved by Hondius in 1651», and schematically recreated the placement of the letters around the coat-of-arms:

Б. Х.
Г. В.
В. К.
М З. А.

At the same time, the historian, reading the inscription, committed some small errors: instead of the letter «Ѣ» he wrote «В» (the letter «Ѣ» is carved also on the engraving by Hondius, although also very indistinctly), placed periods arbitrarily and omitted the double period, which indicated not the starting letters of separate words but an abbreviation of the word «Zaporizhya,» at the end. This interfered with correctly reading the initials and hetman's title, which corresponded to the following: «Bohdan Khmelnytsky, hetman of the Zaporizhya Army of His Royal Highness».

Among other important themes we recall the doubts of O. Lazarevsky «as to the chalice's belonging to B. Khmelnytsky». The reason is uncertainty as to the carving of the initials and the coat-of-arms in the 17th century. The scientist does not exclude the possibility that the figure of the coat-of-arms «as to the external signs of this carving» may be work from his contemporary 19th century. Unfortunately, O. Lazarevsky does not indicate the precise external signs, which he had in mind. Instead he expresses a warning that the final word belongs to the experts.

At the start of the 20th century the chalice «appears» in the collection of Petro Ivanovych Shchukin in Moscow. This is noted by a brief description under No. 14194 in the «Inventory of the Collection of the State Historical Museum. Departments. Museum of P. I. Shchukin. Book of acquisitions № 3». Here it is also noted that the circumstances of this acquisition are unknown. From what was put forth above it can be supposed that the path to this collection lay through the Kyiv antiquarian market. As did O. Lazarevsky the author of the inventory notice mistakenly read the letter «Е» as «В». It is improbable that this minor lapse in the reading of the initials (in view of the publication in «Kyivska Staryna») should become the reason for certain complications with establishing the chalice's owner. Still, in the notes nothing is mentioned about him: «14194. Chalice for holy water, silver, slightly gilded, on a pedestal, with two handles. On the anterior there are emblazoned four flowers with leaves: on the pedestal there is an ornament of leaves and flowers. The handles are carved with Cherubims; on the bottom there is a flower. On the anterior there is carved a coat-of-arms: (there is recreated the picture and inscription. — Yu.S.) «БХГВВКМЗА»; 5 signs; 3 cannons; inside the stem a warrior. Stamps: 1) L 2) D 3) unclear». The historical belonging of the exhibit to the great Cossack hetman (such a conclusion proceeds from the entry in the Inventory Book № 2 of the Department of Valuable Metals) was established in 1939: «Bowl on a pedestal, with two handles-supports, silver and gold. On the anterior there are carved four large flowers with leaves, on the support garlands of leaves and flowers. Flat base. The handles are cast, with the heads of Cherubims. Under the rim on the anterior there is inscribed the coat-of-arms of Bohdan Khmelnytsky with the letters 'БХГВЕКМЗА' (that is Bohdan Khmelnytsky, Zaporizhya Hetman of his Royal Highness). Stamps: 1) L 2) D 3) unclear. Leipzig in the 1630's». The pre-war researchers, as we see from the indicated quote, instead made a bowl out of this chalice. From the light hand of Tamara Hryhorivna Holdberg (the author of this note), in this new embodiment the chalice was not only shown during the course of many decades in a stationary exhibit, but was also mentioned in certain of the museum's printed publications. The latter were the reason and the source for certain inaccuracies and in our publication in the catalogue of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine «Ukraine in Central-Eastern Europe»[40].

A GIFT TO THE RUSSIAN TSAR

The Russian capital, this time another one, St. Petersburg, is tied to the fate of another relic, the padlock of Bohdan Khmelnytsky[41]. The sensational news that in the area of the wide banks of the Neva there remains the padlock of Bohdan Khmelnytsky, called us to travel already during the printers' preparation of this publication. The friendliness and complete assistance of the directors of one of the oldest and largest museum institutions of a neighbouring country, the Military History Museum of Artillery, Engineering and Signal Corps (the former Artillery Museum), rendered this valuable exhibit a plus for this book. In connection with this we address words

закладів сусідньої держави – Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (колишнього Артилерійського) – зробили цінний експонат набутком цієї книги. У зв'язку з цим особливі слова вдячності адресуємо начальникові музею, доктору історичних наук В.М. Крилову та його заступникові кандидату історичних наук С.В. Успенській.

Замок виявився доволі масивним (26 х 15 см) та товстим (4 см). Докладний опис, який наводимо нижче, ми скопіювали з інвентарної картки: «Замок железный с бронзовыми накладками: на отверстие для ключа и бронзовым накладным орнаментом, а на лицевой стороне замка бронзовыми накладными буквами "Киев" и "Башня № 5". Ключ железный, тоже с накладными бронзовыми надписями "Башня № 5", "Киев" – половина букв отсутствует. Пенал деревянный, сверху обтянутый коричневого цвета кожей, изнутри бежевой». У супутніх паперах, з посиланням на періодичну пресу 1990-х рр.[42], переповідається про зустріч царя Олексія Михайловича з Богданом Хмельницьким, обмін ними рукостисканням та вручення останнім замка від Микільських воріт Київської фортеці[43] на знак вічної дружби та єднання України з Росією.

Колишній керівник відділу музею, де зберігався замок, полковник Н.П. Трофімцов критично відреагував на повідомлення легковажної преси, справедливо визначивши останнє як фантазію автора. Загальновідомо, що Богдан Хмельницький ніколи не зустрічався з російським царем.

Разом з тим Н.П. Трофімцов інформував у своїх записках, що «от бывшего хранителя фондов Тамары Ильиничны Дмитриевой мне было известно, что бывший начальник инженерного музея в 1960 г. инженер-подполковник Соколовский вроде бы подтверждал, что где-то о вручении замка русскому царю было сообщение». Нотатки досвідченого музейника похитнули в нас усталений стереотип історика, що легенди народжуються лише у сутінках віків...

Щодо замка, то, зважаючи на викладені вище обставини – «роботу з коліс», дослідити докладніше його походження забракло часу. Сьогодні впевнено можна стверджувати тільки одне – пам'ятка походить з першої половини XIX ст. Саме в цей час у Києві тривала активна розбудова фортеці на Печерську за новим генеральним планом 1830 р.[44]. Башту № 5 було збудовано у 1833–1846 рр. Оборонна споруда збереглася до нашого часу і знаходиться поблизу станції метро «Кловська»[45]. На жаль, це заперечує будь-який зв'язок з особою Богдана Хмельницького.

За дивним збігом обставин у Національному музеї історії України також зберігається церемоніальний ключ від вежі № 5 Київської фортеці[46]. Монограма російського імператора Миколи I датує ключ XIX ст. Як відомо, саме за часів його правління було розгорнуто широкомасштабну реконструкцію та будівництво нових оборонних споруд Київської фортеці. Ключ було відбито у німців під час визволення Радянською армією міста Тернополя. Запис в Інвентарній книзі свідчить, що до музею у 1946 р. ключ передав маршал СРСР Г.К. Жуков[47]. А в інвентарній картці уточнено деякі обставини надходження: попервах Г.К. Жуков передав ключ М.С. Хрущову, а в музеї ключ інвентаризовано на підставі Акта Раднаркому УРСР від 20 березня 1946 р. Цікаво було б більше довідатися про долю та можливий історичний зв'язок обох пам'яток, які слугують містком музейної співпраці та поєднання культур обох народів.

«ЯК ВІЗЬМЕ НАГАЯ В РУКИ...»

Найбільше предметів, які історична традиція пов'язує з ім'ям гетьмана України, є власністю музеїв Польщі, а найбагатшою у цьому сенсі є музей Фундації князів Чарторийських (з 18 грудня 1950 р. діє як структурна одиниця Національного музею у Кракові), де зберігаються два кухлі, нагай та шабля Богдана[48]. На жаль, вузькі межі дослідження не дають змоги бодай побіжно простежити канву історичного розвою унікальної музейної колекції князів Чарторийських, яка 2001 р. відзначала 200-річний ювілей. У цій ситуації змушені обмежитись переліком найважливішої літератури з історії колекції[49] та сконцентрувати увагу тільки на деяких епізодах, які виводять нас на слід досліджуваних пам'яток.

Зібрання князів Чарторийських започаткував музей «Святині Пам'яті», урочисто відчинений для відвідувачів 1801 р. у Пулавах. Незабаром з легкої руки фундаторки – княжни Ізабелли Чарторийської – він отримав незвичну назву «Святині Сивіли»[50]. За задумом володарки музейне зібрання мало прислужитися порятунку національних святинь та пам'яток культури в умовах ліквідації державної самостійності Польщі наприкінці XVIII ст. Його високий пафос та ідейну спорідненість були покликані ще виразніше підкреслити, окрім назви, лаконічне гасло: «Минуле – Майбутньому», викарбуване над вхідними дверима, та навіть архітектурна подібність із залишками руїн старовинної римської святині у Тіволі[51].

Саме у цій шанобливо плеканій, дбайливо дібраній та всесвітньо відомій колекції, як інформують інвентарі та каталоги, знайшлися на початку XIX ст. особисті речі Богдана Хмельницького. Перші нотатки містять надзвичайно скупі відомості, іноді обмежені назвою предмета та його власника. Зокрема, рукописний «Інвентар "Святині Сивіли"» у переліку експонатів виокремлює позицію № 656: «Нагай

of particular gratitude to the museum's Director, the Doctor of historical science Valeriy Krylov and his Deputy, the Candidate of historical science Svetlana Uspenskaya.

The padlock turned out to be quite massive (26 by 15 centimetres) and thick (4 centimetres). The detailed description which we provide below was copies from the inventory card: «Iron padlock with bronze layers: on the opening for the key and bronze layered ornamentation, and on the front of face of the padlock the bronze layered lettering «Kyiv» and «Tower № 5». Iron key, also with layered bronze inscriptions «Tower № 5», «Kyiv» — half of the letters missing. Wooden stem, surface covered in brown-coloured leather, beige on the inside». In accompanying documents, with references to the periodical press of the 90's[42] there is recounted a meeting between the tsar Oleksiy Mykhaylovych with Bohdan Khmelnytsky, their exchange of handshakes and the latter's presentation to the former of the padlock from the Mykilsky Gates of the Kyiv Fortress[43] as a sign of eternal friendship and unification of Ukraine with Russia.

The former Director of the museum's department where the padlock was kept, Colonel N. P. Trofimtsov, reacted critically to these notices by air-headed press, justifiably indicating these as the author's fantasies. It is generally known that Bohdan Khmelnytsky never met with the Russian tsar.

At the same time N. P. Trofimtsov noted in his writings that «from the former keeper of the funds Tamara Illinichna Dmytryeva I learned that the former Director of the Engineering Museum in 1960, Engineer-Colonel Sokolovsky apparently confirmed that there was a mention of the presentation of the padlock to the Russian Tsar.» These notes by the experienced curator shook for us the foundations of the established historians' stereotype, that legends are formed in the mist of the ages. It turns out that they can come about in a century of technological progress and modern communications.

As to the padlock, taking into account the circumstances set forth above, hasty summons to action, there was not enough time to research in more detail it's provenance. Today we can firmly assert only the following: this relic dates from the first half of the 19th century. It was at this time that in Kyiv there took pace the active construction of the Pechersk Fortress according to a new general plan from 1830[44]. Tower No. 5 was built between 1833–1846. This defense structure has survived to our days and is found close to the Metro station «Klovska»[45]. Unfortunately, this contradicts any connection between the padlock and the person of Bohdan Khmelnytsky.

According to a strange coincidence, in the National Museum of History of Ukraine there is also kept a ceremonial key from Tower № 5 of the Pechersk Fortress[46]. The monogram of the Russian Emperor Mykola I dates the key in the 19th century. As is known, it was during the time of his rule that a widespread reconstruction and building of new defence structures of the Pechersk Fortress were initiated. The key was recovered from the Germans during the time of the liberation by the Soviet army of the city of Tarnopol. An entry in the Inventory Book shows that the USSR Marshal H.K. Zhukov gave the key to the museum in 1946[47]. And in the inventory card there are set forth more precisely certain details of this transfer: first H.K. Zhukov gave the key to M. S. Khrushchov, and the key was inventoried on the basis of an Act of the Radnarkom of the UkrSSR from March 20, 1946. It would be interesting to find out more about the fate and possible historical connection between the two relics, which serve as a bridge for museum cooperation and unification of the cultures of both nations.

«WHEN HE TAKES THE WHIP IN HAND...»

The largest number of artifacts which historical tradition connects with the name of Ukraine's hetman is the property of Poland's museums, and the richest in this sense is the Museum of the Princes' Czartoryski Foundation (which from December 18, 1950 acts as a structural subdivision of the National Museum in Krakow), where there are kept two tankards, the whip and sabre belonging to Bohdan[48]. Unfortunately, the narrow confines of this article do not provide an opportunity to even cursorily trace the path of historical development of the unique museum collection of the Czartoryski Princes, which in 2001 celebrated its 200th anniversary. In this situation we are forced to limit ourselves to a list of the most important literature from the collection's[49] history and to concentrate attention only on certain of its episodes, which lead us onto the trail of the relics under research.

The collection of the Czartoryski Princes was initiated by the museum of the «Sacred of Memory», formally opened to visitors in 1801 in Pulavy. Soon through the light hand of its founder, the Princess Isabella Czartoryski, it received an unusual name: «Sacred of Sybille»[50]. In the ruler's intention the museum collection was to serve as a sanctuary for national artifacts and cultural relics in the conditions of the liquidation of the state independence of Poland at the end of the 18th century. Its high emotional and idealistic characteristics were called to more strongly emphasise, besides the name, the brief slogan: «The Past — to the Future», carved on the entry doors and, even the architectural similarity with the remnants of the ancient Roman sacred in Tivoli.[51]

It was in this respectfully nurtured, carefully selected and world-famous collection that, as noted by inventories and catalogues, Bohdan Khmelnytsky's personal belongings were found at the start of the 19th century. The first notes include very sparse information,

Богдана Хмельницького»[52]. Нічого нового не додає й «Каталог Збройовні з 1877 р.»[53]: «Великий нагай Хмельницького»[54]. Наступне сторіччя також не збагатило дослідників новою інформацією: графу «походження» інвентарної картки експоната музею Фундації князів Чарторийських досі не заповнено. Зрештою, питання належності нагая Хмельницькому є дискусійним. До аргументів на користь прибічників твердження про зв'язок із особою українського гетьмана зарахуймо традицію, яка вже сягнула двох сторіч і хронологічно переважає історичну дистанцію від доби Хмельницького до моменту першої публічної атрибуції пам'ятки на початку XIX ст. Необхідно зважати й на загальновизнану у справі колекціонування кваліфікацію княгині Ізабелли Чарторийської, наділеної непересічним смаком та відчуттям старовини, швидкою орієнтацією та досконалою обізнаністю з цією елітарною справою. Достатньо згадати, що свого часу їй вдалося придбати для колекції крісло Шекспіра, порохівницю короля Генріха VIII, дещо з власності Олівера Кромвеля та капітана Кука, полотна Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Рембрандта, а з речей визначних постатей Речі Посполитої доби, сучасної Хмельницькому, – жупан Станіслава Жолкевського, бурку Стефана Чарнецького[55]. Попри це наголосимо: пізніші дослідження музейного зібрання довели, що під час комплектування колекції у початковий – пулавський період – не було зафіксовано підробок. Як виняток, траплялися випадки помилкової атрибуції.

Не деталізуючи опис нагая Хмельницького, що його ми запозичили з інвентарної картки (копію див. у Додатку № 4), зазначимо тільки загальні параметри та деякі особисті враження від знайомства з пам'яткою. Найбільше вражає, аж перехоплює дух, та карбується в пам'яті її масивність. Переріз держака сягає близько 4 см, а загальна довжина (враховуючи розміри бича) – понад 1 м. Держак виготовлено з неошкуреного вишневого дерева й оповито пасом із волової сириці. Бич являє собою плетиво з сириці, наповнене всередині волоссям.

Надзвичайно схожі асоціації та співзвучні нашим відчуття охопили й Юліана Німцевича. Він оглядав нагай майже два століття тому, подорожуючи 1816 р. Волинню та Берестям. Свої враження авторитетний історик та літератор занотував у відомих спогадах «Історичні подорожі польськими землями, здійснені між 1811 та 1828 рр.», які побачили світ у Парижі у середині XIX ст. Нагай Богдана Хмельницького Ю. Німцевич запам'ятав таким: «...нарешті нагай того вождя, такої величини, аж здається мені, що сильною, владною рукою легко людину розтяв би навпіл»[56].

Нагай зберігся дуже добре. Так само, як і кілька сторіч тому, він демонструє міць та силу – якості, безперечно, властиві його видатному власникові.

КОЗАЦЬКА МАТИ

Більше доказів почесної належності до особистих речей найвеличнішого українського гетьмана має шабля. Найповажнішими видаються карбовані золотом портрет особи з булавою у правиці та напис, у якому йдеться про збройні змагання перших років Національно-визвольної війни.

Про шаблю Богдана Хмельницького, на противагу нагаю, згадують багато джерел, уперше – поміж пам'яток «Святині Сивіли»: «Палаш у чорних піхвах, оков залізний, із золотим портретом Богдана Хмельницького й ним наданий до костелу у Сокалі. На лезі напис: "Що під Зборовом, Збаражем, тоби в нашій славі не було утрати"»[57]. Ще лаконічніше інформує про це інше, раніше вже цитоване нами, джерело – «Інвентар «Святині Сивіли в Пулавах»: «Палаш у чорних піхвах. Окови залізні. Належав Богдану Хмельницькому»[58]. Отже, нотатки дають змогу датувати надходження шаблі до колекції Чарторийських щонайменше пулавським періодом (1801–1831 рр.).

Наступні певні відомості про козацьку святиню припадають на 1877 р., коли місцем подальшого зберігання збірки було обрано Краків. Відомий нам «Каталог Збройовні з 1877 р.» подає її стислий опис: «Шабля проста, знищена іржею, із золотим погруддям Богдана Хмельницького. Без піхв»[59]. Маловартісний у сенсі історичної інформації, опис цінний тим, що відновлює перервану нитку спостережень над реліквією. Водночас впадають в око зауваження (наведені вперше) щодо стану збереження пам'ятки: «знищена іржею», «без піхв». Відповідно інтерес становлять події кількох нещасливих десятиліть, що призвели до більшої руйнації зброї, ніж попередні сторіччя. Тут доцільно висловити кілька зауваг щодо долі колекції Чарторийських у 1831–1874 рр. – найтрагічнішого періоду в її історії. Окремі епізоди зазначеного хронологічного відтинку хоч документально і не кореспондують із «біографією» досліджуваної речі, проте не заперечують такої імовірності й створюють певне уявлення про критичність сучасних тим подіям обставин.

З поразкою листопадового повстання (1831 р.), побоюючись, що царат вилучить національні святині, княгиня Ізабелла Чарторийська залишила Пулави та вивезла найкоштовніші речі до сенявського маєтку у Галичині, яка входила на той час до складу Австро-Угорщини. Іншу частину зібрання було розпорошено між різними таємними схованками на території, контрольованій Російською імперією. Найризикованіше, звісно, було переховувати зброю, яку під час воєнного протистояння могли використати за прямим призначенням. Тому її місцезнаходження зберігали у великій таємниці. Відомий польський історик, дослідник колекції

at times limited to the object's name and its owner. In particular, the hand-written «Inventory of the Sacred of Sybille» in the list of exhibits separates out position Number 656: «Bohdan Khmelnytsky's whip»[52]. Nothing new is added by the «Catalogue of Weaponry from 1877»[53]: «The great whip of Khmelnytsky»[54]. The following century also did not enrich researchers with new information: the entry «provenance» in the inventory card of this exhibit in the Museum of the Princes' Czartoryski Foundation to this day remains empty. Finally, the issue of Khmelnytsky's ownership of the whip is disputed. Arguments on behalf of adherents of the assertion of its connection with the person of the Ukrainian hetman includes a tradition which already spans two centuries and which chronologically prevails over the historical distance between Khmelnytsky's era until the moment of the first public attribution of the relic at the start of the 19th century. It is necessary to note the generally recognized qualifications in matters of collectioning of Princess Isabella Czartoryski, gifted with an unusual taste and sense for the ancient, a quick orientation and heightened familiarity with this elite undertaking. It is enough to recall that in her time she was able to acquire for her collection Shakespeare's chair, the powder flask of King Henry VIII, something of the property of Oliver Cromwell and Captain Cook, paintings by Rafael, Leonard da Vinci, Rembrandt and items from distinguished figures from the era of Rich Pospolyta, concurrent to Khmelnytsky, the coat of Stanisław Żółkiewski, the vest of Stefan Czarniecki[55]. Besides this, we will emphasise: later research of the museum's collection proved that during the compilation of the collection in its starting – the Pulavy period, no fakes were uncovered. As exceptions, mistaken attributions did happen.

Not detailing the description of Khmelnytsky's whip, which we borrowed from the inventory card (see a copy in Attachment № 4), we will note only the general parameters and certain particular impressions from viewing this relic. The most impressive, what even takes one's breath away, and carves itself into one's memory, is its massiveness. The width of the handle reaches almost 4 centimetres and the total length (including the size of the stem) is over 1 meter. The handle is made from bare cherry tree wood and wound about with a strip of horse skin. The cords are woven from horse and filled with hair.

Very similar associations and emotions consonant to ours encompassed Julian Niemcewicz. He viewed the whip almost two centuries ago, travelling in 1816 in Volyn and Berestia. The impressions of this authoritative historian and literary figure were noted in the memoirs «Historical travels in Polish lands, realized between 1811 and 1828,» which were first published in Paris in the middle of the 19th century. Bohdan Khmelnytsky's whip was recalled by Julian Niemcewicz as follows: «... finally the whip of this warrior-lord, of such a size that it seems to me that a strong, capable hand could easily cut a person in two with it»[56].

The whip has been preserved very well. Just as it did several centuries ago it demonstrates power and might, qualities which were, without a doubt, inherent in its famous owner.

A COSSACK'S MOTHER

More proofs of the honorary belonging to the personal items of Ukraine's greatest hetman are inherent to the sword. The most significant of these are the portrait of this person with a bulava in his right hand carved in gold and an inscription which concerns the armed confrontation in the first years of the National Liberation War.

As opposed to Bohdan Khmelnytsky's whip, the sword is mentioned by many sources, the first of these among the exhibits of the «Sacred of Sybille» is: «Sword in black scabbard, iron blade with the gold portrait of Bohdan Khmelnytsky and given by him to the church in Sokal. On the blade the inscription: «What was under Zborov, Zbarazh, let there be no loss to our fame»[57]. Another earlier and already cited by us source, the «Inventory of the Sacred of Sybille in Pulavy», informs us about this more succinctly: «Sword in black scabbard. Iron blade. Belonged to Bohdan Khmelnytsky»[58]. Thus these notes provide an opportunity to date the addition of this sword to the Czartoryski collection at least during the Pulavy period (1801–1831).

The next certain information about this Cossack relic comes from 1877, when the place for the further safekeeping of the collection was Krakow. The familiar to us «Catalogue of Weaponry from 1877» provides its brief description: «Simple sabre, damaged by rust, with the gold bust of Bohdan Khmelnytsky. Without scabbard»[59]. Of little value in the sense of historical information this notice is valuable in that it renews the interrupted chain of observations of this relic. At the same time, the remarks (noted for the first time) as to the relic's condition: «damaged by rust», «Without scabbard», are of particular interest. The corresponding focus is on the events of several unfortunate decades, which led to the greater ruination of this weapon than the previous century. Here it is pertinent to express certain conditions as to the fate of the Czartoryski collection in 1831–1874, the most tragic period in its history. Certain episodes of the indicated chronological period, although they do not correspond in documentary form to the «biography» of this researched item, still they do not contradict such a probability and create a certain impression of the critical nature of circumstances which were contemporary to these events.

After the failure of the November rebellion (in 1831), fearing that the tsar regime would confiscate

Чарторийських Здислав Жигульський (молодший) оповів в одній зі своїх розвідок цікавий випадок. Він з'ясував, що значну частину колекції зброї пулавських музеїв, зокрема холодної, було спрямовано до палацу Замойських у Клеменсові, де замуровано в отворах вікон. Конспірація була настільки ретельною, що про схованку незабаром забули. Її було випадково виявлено за тридцять років (!) під час перебудови палацу. Акцентуємо: зброю віднайдено у дуже поганому стані[60]. Через певний час, у 1869 р., її відправлено до Парижа, де у готелі «Łambert» з 1849 р. поступово нагромаджувалась колекція Чарторийських. За п'ять років нові мандри привели зібрання зброї до Кракова. Цілком вірогідно, що шабля Богдана Хмельницького, яка зазнала найбільше ушкоджень саме у цей період, могла міститися серед описаної вище групи експонатів.

Найінформативнішим джерелом щодо шаблі Богдана Хмельницького є текст каталога Станіслава Сьвєжа, опрацювання якого ініційовано на початку XX ст.[61]. Дослідникові вдалося майже повністю прочитати напис. За версією С. Сьвєжа, на шаблі було викарбовано такий текст: «ЩО ПІД ЗБОРОВОМ, ЗБАРАЖОМ СЛАВИ ЗАРОБИЛИ / ІНШІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ НА ГОЛОВУ ВТРАТИЛИ / НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ ПОРИВАТИСЯ / І З Б... (БЕРЕСТЕЧКА (?) – *Ю. С.*) ЗАРАЗ В СКОК УТІКАТИ / ТО БИ НАШІЙ СЛАВІ НЕ БУЛО УТРАТИ 1652»[62].

Як і обіцяли вище, акцентуємо увагу читача на деяких розбіжностях у написанні тексту на обох шаблях[63]. Умовно їх можна поділити на три групи. Перша об'єднує відмінності у написанні літер в однакових словах, друга – у порядку слів. І, зрештою, третя – брак тих чи інших складових тексту. За допомогою порівняльної таблиці унаочнимо виявлені зміни:

Переяслав-Хмельницький варіант	Краківський варіант
SZCZO POD ZBOROW[...] ZBARAZEM SŁAWY ZAROBYLY	SZCZO POD ZBOROWOM ZBARAZOM SŁAWY ZAROBYLI
TO Y POD BERESTESZKOM NA HOŁOWU UTRATYLY	JNJ POD BERESTECZKOM NA HŁOWU UTRATYLI
NEBUŁO SIE NA LAHOW SWOYH PORYWATY	NE BUŁO NAŁACHOW SWOICH SIA PORYWATY
Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY	JZB[...] ZARAZ W SKOK UTEKATY
TO NE BUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY	TOBY W NASZOY SŁAWIE NE BUŁO UTRATY
BOGDAN CHMIELNICKI	1652

Нам складно здійснити філологічний аналіз розбіжностей. Висловимо лише загальні спостереження та суб'єктивне сприйняття тексту. Краківський варіант, образно кажучи, більшою мірою «полонізований»: див. написання слів «Beresteczko», «sławie», «hłowa», а не «hołowa», передачі звуку «h» як «ch» тощо. Хоча зустрічаємо й зворотні приклади: «Zbarazom» замість «Zbarazem».

Вразливим місцем опрацювання напису є дослідження не оригінального тексту, який не зберігся, а зафіксованого на початку XX ст. польським дослідником. Отож зміст нотаток у рукописному каталозі «Slad napisu, który brzmiał SZCZO POD...» («Слід напису, який звучить: ЩО ПІД...». – переклад *Ю. С.*) можна зрозуміти як транслітерацію латиною українського тексту, що, на нашу думку, є дуже вірогідним. Хоч особливих підстав наполягати на цьому немає, тож архіважливе питання й надалі залишається відкритим.

Винятковое значення для вивчення історичної пам'ятки має також доповнення краківського варіанта датою. Саме наявність дати з великою достовірністю атрибутує пам'ятку серединою XVII ст. й, на наш погляд, є вагомим аргументом на користь тези про належність шаблі Богданові Хмельницькому. Цій думці додає вагомості й зміст напису. Аналіз переконує, що вислів цілком міг належати гетьманові. Тільки Богдан – тріумфатор Зборова та Збаража, котрий не брав участі в битві під Берестечком – справедливо міг приписувати собі зароблену славу й, водночас, з гірким докором собі та оточенню, висловлюватись від першої особи про звитяги у війні та від третьої мовити про учасників Берестецької баталії. Разом з тим, слід зазначити про певні труднощі у з'ясуванні змісту та узгодженні із загальною логікою контексту нижче цитованого фрагмента: «...не було на ляхів своїх пориватися». Можливо, у цій фразі криється докір козацькій голоті, яка під Берестечком виявила особливу недовіру до козацької старшини (серед якої була й чимала частка української та польської шляхти («ляхів своїх»?)) та своєю панічною втечею («в скок утікати») вельми поглибила поразку.

З іншого боку, зміст напису цілком може слугувати декларацією шляхетського крила оточення гетьмана, його баченням карколомних і багато в чому трагічних за наслідками подій 1651 р. Можливо, виготовлення шаблі мало певний символічний зміст і було пам'яткою досягнутого козацькою елітою порозуміння, вияву солідарної готовності до продовження збройної боротьби.

Безперечно одне: викарбуваний на шаблі напис відбиває гіркий присмак поразки та непоправних втрат, болюче відчуття свіжих незагоєних ран, до деякої міри повчальний тон, можливо, й докір, і разом з тим усвідомлення необхідності соціального замирення та утвердження національної єдності, як запоруки успіху у воєнному змаганні з ворогом, а це цілком корелюється із політичними настроями та атмосферою, що запанувала на Україні 1652 року, згадуваного у написі на шаблі.

Утім, ми глибоко переконані, що остаточні судження можна висловити тільки після ретельної

these national treasures, Princess Isabella Czartoryski left Pulavy and transported the most valuable items to the Seniawski estate in Halychyna, which at the time was part of Austria-Hungary. Another part of the collection was divided among various secret repositories on the territory controlled by the Russian Empire. The most risky task, naturally, was to hide weapons, which during times of military confrontation could be used according to their direct purpose. That is why the repositories were kept highly secret. The well known Polish historian and researcher of the Czartoryski collection, Zdisław Żygulski (junior) recounted in one of his researches an interesting case. He found that a significant portion of the weapons collection from the Pulavy museums, in particular edged weapons, were transferred to the Zamoyski Palace in Clemensow, where they were cemented into window openings. The conspiracy was so closely held that this hiding-place was forgotten in time. It was accidentally uncovered after thirty years (!) during the palace's reconstruction. We will accent that the weapons were found in very bad condition[60]. After a certain period of time, in 1869, they were transferred to Paris, where in the Hotel «Łambert» starting in 1849 the Czartoryski collection was gradually recovered. After five years of new travels the collected weapons made it to Krakow. It is entirely probable that Bohdan Khmelnytsky's sabre, which suffered the greatest damage during this period, could have been included among the number of exhibits described above.

The most informative source as to Bohdan Khmelnytsky's sabre is the text of the catalogue of Stanisław Świerz, whose compilation was initiated at the start of the 20th century[61]. This research was able to almost entirely read the inscription. According to the version of Stanisław Świerz, on the sabre there was carved the following text: «THAT UNDER ZBOROV, ZBARAZH GLORY WAS EARNED / OTHERS LOST UNDER BERESTECHKO OVER THEIR HEAD / NOT TO HAVE STRUGGLED FOR OUR POLES / AND FROM B... (BERESTECHKO (?) – *Yu. S.*) NOW BY GALLOP TO FLEE / THEN OUR FAME WAS NOT TO HAVE BEEN LOST 1652»[62].

As we promised above, we accent the reader's attention to certain divergences in the writing of the texts on both sabres[63]. Arbitrarily they can be divided into three groups. The first unites the differences in writing letters in the same words, the second in the order of the words. And, finally, the third is the absence of one or another portion of the texts. With the assistance of a comparative table the changes are evident to the naked eye:

The Pereyaslav-Khmelnytsky variant	**The Krakow variant**
SZCZO POD ZBOROW[...] ZBARAZEM SŁAWY ZAROBYLY	SZCZO POD ZBOROWOM ZBARAZOM SŁAWY ZAROBYLI
TO Y POD BERESTESZKOM NA HOŁOWU UTRATYLY	JNJ POD BERESTECZKOM NA HŁOWU UTRATYLI
NEBUŁO SIE NA LAHOW SWOYH PORYWATY	NE BUŁO NAŁACHOW SWOICH SIA PORYWATY
Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY	JZB[...] ZARAZ W SKOK UTEKATY
TO NE BUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY	TOBY W NASZOY SŁAWIE NE BUŁO UTRATY
BOGDAN CHMIELNICKI	1652

It is difficult for us to conduct a linguistic analysis of the differences. We will only express general observations and a subjective impression from the texts. The Krakow variant, figuratively speaking, is to a greater extent «Polonized»: see the writing of the words «Beresteczko», «sławie», «hłowa», and not «hołowa», the transmission of the «h» sound as «ch» and so forth. Although we also see reverse instances of «Zbarazom» instead of «Zbarazem».

The weak spot in working through the inscriptions is that research is conducted not of the original text, which did not survive, but as it was observed at the start of the 20th century by a Polish researcher. Thus the contents of the notations in the hand-written catalogue «Slad napisu, który brzmiał SZCZO POD...» («Trace of writing which sounds «What under...» – translation *Yu. S.*) can be understood as a transliteration into Latin of the Ukrainian text which, in our view, is very likely. Though special grounds to insist on this are absent, thus this immensely important question will continue to remain open.

The addition to the Krakow variant of a date also has an exclusive significance for studying this historical relic. Precisely the presence of a date attributes, with a large measure of reliability, the relic to the middle of the 17th century and, in our view, is a serious argument in favour of the version according to which the sabre belonged to Bohdan Khmelnytsky. It adds seriousness content to the inscription. Analysis of the expression is convincing in that it may have belonged to the hetman. Only Bohdan, the triumphs-victor at Zborov and Zbarazh and who did not participate in the battle under Berestechko, could justifiably assign to himself the glory earned and, at the same time, with bitter resentment to himself and his entourage express himself in the first person about the achievements in the war and in the third person mention the participants in the Berestechko battle. At the same time it should be noted that certain difficulties in exploring the content and correspondence with general logic of the context of the following cited fragment: «...not to have struggled for our Poles». Perhaps in this phrase there is hidden resentment towards the Cossack rank and file, which under Berestechko showed particular mistrust towards the Cossack leadership (among which there was more than a small number of Ukrainian and Polish nobles («our Poles ?»)) and

звірки нотаток з оригіналом рукопису, а в разі підтвердження точності під час копіювання тексту – за підсумками предметної наукової дискусії. Щодо «біографії» пам'ятки, то Станіслав Сьвєж переповідає припущення про пожертвування костелу в Сокалі, висловлене у першій третині XIX ст., мотиви якого нам невідомі[64]. Тільки можемо висловити припущення, що сталася випадкова, безпідставна і помилкова прив'язка шаблі до м. Сокаля, за аналогією з кухлем. Останній, як побачимо нижче, дійсно мав для такого поєднання певні історичні передумови.

Своєрідним ключем до розкриття таємниці належності шаблі тій чи іншій особі могла б слугувати атрибуція портрета, вигравіюваного на лезі. Логічно припустити його належність власникові зброї. Принагідно зауважимо, що замовити карбування золотом власного портрета на особистій зброї могла дозволити собі тільки людина заможна, належна до вищих суспільних станів. З історії знаємо, що так, зокрема, вчинив польський король Стефан Баторій (1576–1586 рр.). Знавцям зброї добре відомий тип шабель «баторівка», оздоблений його золотим погруддям[65]. Це ще раз підкреслює винятково високе суспільне становище портретованої особи.

Портретам Богдана Хмельницького присвячено добру низку праць[66]. Однак жодна з них не апелює до взірця пам'ятки, що її ми досліджуємо. Попри необхідність доказовості твердження про належність шаблі (відтак портрета) саме Богданові Хмельницькому (гадаємо, частково це нам вдалося), пояснити таку ситуацію можна й тим, що її фото жодного разу не публікувалося, доступ з огляду на умови та обставини зберігання у середині XIX ст. було обмежено, і гравіювання не було відоме широкому загалу істориків мистецтва. Тож спеціальні дослідження, які, можливо, розкриють таємницю унікальної речі, ще належить здійснити у майбутньому.

На щастя, нинішній стан пам'ятки дає змогу поставити та реалізувати таку мету: поміж уцілілих оздоблень правого боку леза портрет зберігся найкраще. Доволі легко впізнати не тільки узагальнений образ представника Козацької Нації, головними прикметами якого, зазвичай, слугують «оселедець» та пишні вуса, а й ті чи інші риси обличчя, деталі дорогого одягу. Хоча на жаль, слід визнати загальний стан шаблі як невтішний: чималу частину поверхні знищено іржею, а на окремих ділянках утворились наскрізні діри, лезо у багатьох місцях надщерблене. З правого боку помітні також фрагменти напису та рамки, а в центральній частині – зображення золотої шестипроменевої зірки. Тут особливо важливо зазначити, що оздоблення клинка – портрет, рамка та напис, – за спостереженнями зберігача колекції зброї музею Фундації князів Чарторийських Томаша Кусьона, було інкрустовано золотом. Отже, воно мало цілісний композиційний характер. Це дуже поважний аргумент, який суттєво зміцнює тезу про змістовний зв'язок портрета й напису, синхронність (одночасність) їхнього виготовлення.

На звороті також є залишки гравірованої рамки, а в середині видніється золота зірка. Довжина леза – 87,4 см, ширина поблизу руків'я – 5,3 см. Висота руків'я – 12 см. Копію інвентарної картки шаблі Богдана Хмельницького подаємо у Додатку № 5.

НАПОВНЕНИЙ БИТИМИ ТАЛЯРАМИ

У багатьох випадках зі згаданими вище відомостями про гетьманську шаблю перегукується й «біографія» одного з кухлів Хмельницького. За переказами гетьман його пожертвував Сокальському костьолу[67]. Про те, що кухоль належить саме Богданові, свідчить напис, розміщений під малюнком у три рядки:

«BOGDAN CHM
LNICKI HETMAN
WOISKA ZAPO».

За кількасот літ кухоль зібрав чималу літературу[68]. Багатьох авторів приваблювала незвичайна легенда про його появу у Сокалі. Вона втілилася у кілька версій і сягала подій 1655 р. – облоги Богданом Хмельницьким разом із союзним московським військом Львова та перебування козацьких військ у Галичині. Найпершу редакцію легенди подає рукописна монастирська хроніка отців бернардинів між 1633 та 1638 рр. Притаманна записам хронологічна плутанина заважає встановити точну дату народження переказу. Натомість поява в 1724 р. легенди друком засвідчує побутування останньої щонайменше у першій чверті XVIII ст.[69]

В основі переказу – перебування козацьких військ на чолі з Богданом Хмельницьким під Сокалем восени 1655 р. Бернардини приписували ватажкові козаків спробу захопити монастир з метою грабунку і руйнації костелу. Однак, наблизившись до стін монастиря, Хмельницький побачив примару чисельного війська, яке з'явилося на оборонних мурах під проводом пані у світлих шатах. Гетьман злякався і змушений був відступити.

Не змирившись, Хмельницький вдався до хитрощів: вмовив впустити його, щоби поклонитися образу Пречистої у Сокальському костелі. Він отримав згоду і потрапив на територію монастиря, де побачив лише жменьку оборонців. Богданові спало на думку, що укріплення можна легко захопити. Та за мить козацького гетьмана було покарано за таку підступність. Поглянувши на ікону, відкриту на його прохання та наказ, гетьман миттєво осліп. Пітьма полонила гетьмана десь годин п'ять. Безпорадний, він проклинав свої злочинні й під-

with their panicked flight («by gallop to flee») greatly increased the defeat.

On the other hand, the substance of the inscription could entirely serve as a declaration by the noble wing of the hetman's entourage, its view of the futile and in many ways tragic consequences of events in 1651. Perhaps the making of the sabre had a certain symbolic content and was a relic of an understanding reached by the Cossack elite, an expression of solidarity in preparedness to continue the armed struggle.

One thing is certain: the inscription carved onto the sabre reflects the bitter taste of defeat and irreparable loss, a painful sense of fresh, open wounds and to a certain extent an instructional tine, perhaps also an accusation, and at the same time an awareness of the necessity for social peace and confirmation of national unity as a guarantee of success in the military struggle with the enemy, and this is entirely consonant with the political attitudes and atmosphere which dominated in Ukraine in 1652, the year mentioned in the inscription on the sabre.

Still, we are deeply convinced that the final judgement can be expressed only after a careful verification of the notes with the original manuscript, and in the event of a confirmation of precise copying of the text, according to the results of a substantive scientific discussion. As to the «biography» of the relic, then Stanisław Świerz recounts assumptions as to the sacrifice of the church in Sokal, expressed in the first third of the 19th century and the reasons for which are unknown to us[64]. We can only express the proposition that there occurred an accidental, unfounded and mistaken connection of the sabre to the city of Sokal, as per the analogy of the cup. The latter, as we shall see below, in fact had certain historical conditions for such a connection.

A particular form of key to revealing the secret of the sabre's belonging to one or another person could be the attribution of the portrait engraved on the blade. It is logical to presume its belonging to the weapon's owner. At the same time we will note that ordering the carving in gold of one's own portrait on a personal weapon could be accomplished only by a powerful person belonging to higher social strata. From history we know that the Polish King Stefan Batoriy (1576–1586) accomplished this. Weapons experts are familiar with the «batorivka» type of sabre, decorated with his gold bust[65]. This once again underscores the exclusively high social status of the person portrayed.

Bohdan Khmelnytsky's portrait is the subject of a good number of works[66]. Still none of them refers to samples of the artifact, which we are researching. Besides the necessity of proof of the assertion that the sabre (and thus the portrait) belonged precisely to Bohdan Khmelnytsky (we believe we have partly succeeded), this situation can be explained by the fact that its photo was never published, access was limited in view of the conditions and circumstances of safekeeping in the middle of the 19th century and the engraving was not known to the general circle of art historians. Thus special research which, possibly, may uncover the secret of this unique item, still remain to be realized in the future.

Fortunately, the artifact's current condition provides the possibility of establishing and realizing such a goal: among the remaining decorations on the right side of the blade the portrait has survived the best. It is quite easy to recognize not only the general picture of a representative of the Cossack nation, the chief attributes of which are, as usual, served by the «oseledets» and bushy moustache, but other features of the face and details of expensive clothing. Although in general the total condition of the sabre is unsatisfactory: more than a small portion of the surface has been destroyed by rust, and in separate areas there have formed holes straight through and the blade has flaked away in many places. On the right side there are noticeable also the fragments of an inscription and a frame, and in the central portion there is the picture of gold six-sided star. Here it is particularly important to note that the decoration of the blade, the portrait, the frame and the engraving, were encrusted with gold according to the observations of the curator of the collection of weapons of the Museum of the Foundation Czartoryski Princes Tomasz Kusion. Thus it had an integrated compositional character. This is a very weighty argument, which significantly changes the thesis as to the substantive connection of the portrait and the inscription, the synchronicity (concurrence) of their formation.

On the anterior there are the remains of an engraved frame and in the centre there is seen a gold star. The length of the blade is 87.4 centimetres and the width near the handle is 5.3 centimetres. The height of the handle is 12 centimetres. A copy of the inventory card of Bohdan Khmelnytsky's sabre is provided in Attachment № 5.

FILLED WITH TALLERS

In many instances the «biography» of one of Khmelnytsky's tankards echoes the information mentioned with regard to the hetman's sabre. According to the tales on the subject, the hetman donated the tankard to the Sokal church[67]. Still, that it belongs precisely to Bohdan is evidenced by the inscription located under the picture in three rows:

«BOGDAN CHM
LNICKI HETMAN
WOISKA ZAPO».

After several hundred years the tankard has garnered more than a small amount of literature[68]. Many authors were attracted by the unusual legend of its appearance in Sokal. It was realized in several version and reached a peak in 1655, the year of the siege of Lviv by Bohdan Khmelnytsky together

ступні наміри, бив поклони і гаряче молився. Тоді Милосердна Мати вчинила ще одне диво: повернула гетьманові зір. Вражений Хмельницький у набожному стані із вдячності чи з переляку наказав своєму Василю Проковичу принести великий срібний кухоль, наповнений битими талярами. Це був вотум (подарунок) гетьмана Найяснішій Панні.

Ще одну фантастичну легенду також було оголошено друком у XVIII ст. На сторінках «Географії...» Галичини, видрукуваної у Перемишлі 1786 р.[70], А. Куропатницький оповів цілком іншу історію. Він стверджував, що коли Хмельницький підходив до Сокаля, несподівано, на його очах, розлився Буг. Костел і монастир опинилися на неприступному острові. Вражений гетьман наказав офірувати на вотум срібний кухоль, з якого пив. Наведена розповідь на тлі інших повідомлень є поодинокою і надто неймовірною.

Найбільше прихильників та послідовників здобула найстаріша легенда про неправдоподібне осліплення Хмельницького. Таємниця її довговічності та популярності, на наш погляд, є простою і полягає в тому, що вона мала під собою як певний історичний ґрунт, так і виразну ідеологічну спрямованість, плекану впродовж багатьох років сокальськими бернардинами.

Натомість найповніший і науково виважений літопис кухля Богдана Хмельницького нещодавно оприлюднив польський дослідник Ян Якуб Дрещік. Публікація є наслідком зацікавлення меморіальними пам'ятками видатного гетьмана, яке виникло в наукових і музейних колах України та Польщі, після успішного проведення масштабної міжнародної виставки «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» в 2002 р. Багаторічні фундаментальні дослідження було здійснено в контексті й на чисельні прохання автора під час підготовки та за підсумками згаданої виставки.

У захопливій, майже детективній, однак винятково науковій розвідці «Кухоль «Богдана Хмельницького з Музею князів Чарторийських у Кракові»[71] історик подав розлогий огляд наведених вище легенд та їх докладний аналіз. Головною заслугою вченого є спроба вперше за багато століть застосувати критичний підхід до джерел, спертися на фундамент достовірних історичних документів. У багатьох випадках польському досліднику з успіхом це вдалося.

За підсумками дослідження краківський історик дійшов багатьох важливих концептуальних висновків. Поділяємо думку, що попри неузгодженість, конфронтацію та несумісність деяких трактувань подій середини XVII ст. у різноманітних джерелах, незаперечним залишається історичний факт листування[72] восени 1655 р. Богдана Хмельницького із сокальськими бернардинами[73]. Логічно припустити, що наслідком такого контакту могла бути поява кухля у монастирі.

З іншого боку, ключем до розкриття історичної загадки могло бути встановлення часу виготовлення кухля. Однак, як слушно зауважив польський дослідник, вивчивши певне коло аналогічних пам'яток, проблема датування та окреслення середовища, до якого належав кухоль Хмельницького, не підлягає однозначному розв'язанню і перебуває у діапазоні другої половини XVII–XVIII ст.

Отож пунктирно позначимо найголовніші віхи «біографії» козацької реліквії. З 1724 р. кухоль перебував у Сокалі. Пізніше його замінили копією, яку було викрадено з Сокальського костелу чи то 1824, чи то 1830 рр. Оригінал потрапив до рук Тадеуша Чацького і певний час зберігався у Порицьку. 1818 р. відому порицьку бібліотеку разом із зібранням старожитностей поглинула колекція Ізабелли Чарторийської, яка й слугує незмінним притулком кухля ось уже майже два століття[74].

Кухоль зберігся у чудовому стані. Напевно, йому є про що згадати. Про непросте й досі вельми втаємничене хвацьке минуле хіба що скромно нагадує специфічне заглиблення – слід від кулі. Загальний вигляд кухля, його простота навіює в уяві картини невибагливого, але завжди практичного військового побуту козаків, їхнього молодецького гарту.

КУХОЛЬ З «ЛЮДСЬКИХ КІСТОК»

У колекції Чарторийських зберігається ще один кухоль, історія якого гіпотетично пов'язана з українським гетьманом. Він зовсім іншого стилю – виготовлений зі слонової кістки, позолоченого срібла та прикрашений перлинами. За ніжки йому слугують профілі трьох левів. Багате оздоблення, яке органічно доповнює вигадливий рослинний орнамент, свідчить про неабиякі мистецькі смаки замовника. Нам важко ототожнити останнього з Хмельницьким, зважаючи на кілька важливих деталей. Зокрема, різні частини кухля прикрашають маленька постать св. Христофора[75] та два герби. Один з них містить зображення ведмедя, лапу якого пробито списом (малюнок доповнюють літери «S – C»), другий – грифа (щит обрамлюють літери «P: H: A:»). Аби пов'язувати за цих обставин кухоль з ім'ям Богдана Хмельницького, як це вчинила власниця музею у Пулавах, вигравіювавши на звороті днища – «Chmielnickiego», потрібно було мати вагомі підстави. Можливо, це робили за традицією, зважаючи на усні перекази про кухоль. Останній міг подарувати Хмельницькому особисто власник, або піднести хтось із козаків як щедрий трофей.

Так чи інакше, але упродовж двох століть кухоль неодноразово представляв, в тому числі публічно, особу українського гетьмана[76]. Зокрема, 1865-го – у Парижі, на виставці в індустріальному відділі Музею ретроспектив у залі «Polonia»[77]. Друкований каталог виставки називає власника

with an allied Moscovite army and the presence of Cossack armies in Halychyna. The first edition of the legend is put forth by the hand-written monastery chronicle of Bernadyni priests between 1633 and 1638. The chronological confusion inherent to chronicle writings interferes with establishing the exact date of its origin. Instead the appearance in 1724 of the legend in print form is evidence that the latter existed at least by the first quarter of the 18th century[69].

In the core of the tale there is the presence of Cossack armies headed by Bohdan Khmelnytsky under Sokal in the autumn of 1655. The Bernadyni attributed to the Cossack leader attempts to seize the monastery with the goal of pillage and ruination of the church. Still, coming closer to the walls of the monastery, Khmelnytsky saw the image of a numerous host, which appeared, on the defensive ramparts under the leadership of a Lady in shining clothes. The hetman was afraid and was forced to retreat.

Not content, the hetman turned to cleverness: he asked to be let in order to bow before the portrait of the Virgin in the Sokal church. He received consent and entered the territory of the monastery where he saw only a small number of defenders. Bohdan realized that the structure could be seized easily. But within a blink of an eye the Cossack hetman was punished for such deviousness. Having looked at the icon, opened at his request and order, he was immediately blinded. Darkness enfolded the hetman for about five hours. Helpless, he cursed his criminal and devious intentions, bowed repeatedly and prayed with fervour. Then the Merciful Mother created another miracle: she returned the hetman's sight. Impressed, Khmelnytsky, in a devout state and from gratitude or fear, ordered his Vasyl Prokovych to bring a large silver tankard filled with Tallers. This was a votum (gift) from the hetman to the Shining Lady.

Another fantastic legend was also declared in print in the 18th century. On the pages of «Geography...» of Halychyna, printed in Peremyshl in 1786[70], A. Kuropatnicki recounted an entirely different story. He asserted that when Khmelnytsky approached Sokal, unexpectedly, the Buh overcame its banks in front of him. The church and monastery wound up on an unapproachable island. The impressed hetman ordered the silver tankard, from which he drank, to be offered as a gift. The indicated tale is solitary and overly improbable in view of the other stories in this regard.

The largest number of supporters and adherents was gained by the oldest legend regarding the improbable blinding of Khmelnytsky. The secret of its staying power and popularity, in our view, is simple and lies in its having as a basis a certain historical foundation as well as a clear ideological direction nurtured during the course of many years by the Sokal Bernadynis.

Instead the fullest and most careful research of the history of Bohdan Khmelnytsky's tankard was recently put forth by the Polish researcher Jan Jakub Dreścik. This publication was the result of an interest in the memorial relics of the great hetman, which arose among research and museum circles in Ukraine and Poland after the successful conduct in 2002 of the grand international exposition «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts». Many years of fundamental research was conducted in the context and based on the numerous requests of this text's author during the preparation and as per the results of the indicated exposition. We therefore express to Jan Dreścik our sincere gratitude.

In an expressive, almost detective story fashion, still in an exclusively scientific investigation «The Tankard of Bohdan Khmelnytsky from the Museum of the Princes' Czartoryski Foundation in Cracow»[71] this historian issued a wide-ranging view of the legends indicated above and their detailed analysis. The scientist's principal achievement is an attempt for the first time in many centuries to implement a critical approach to the sources, rely on the foundation of reliable historical documents. In many instances the author was successful in this endeavour.

According to the research's results, the historian reached many important conceptual conclusions. We share the view that despite a lack of coordination, confrontation and inconsistencies among certain interpretations of the events of the middle of the 17th century in various sources, the historical fact of the correspondence in the autumn[72] of 1655 between Bohdan Khmelnytsky and the Sokal bernadynians remains an uncontradicted historical fact[73]. It is logical to suppose that a result of such contacts could have been the appearance of the tankard in the monastery.

On the other hand, a key to solving this historical puzzle could lie in the establishment of the time of the making of the tankard. Still, as correctly noted by the Polish researcher, having studied a certain number of similar artifacts, the problem of dating and defining the circumstances to which Khmelnytsky's tankard belonged are not subject to a single solution and remains in the range of the second half of the 17th to the 18th centuries.

Thus we will briefly note the principal points of the «biography» of this Cossack relic. In 1724 the tankard was in Sokal. Later it was exchanged for a copy, which was stolen from the Sokal church in 1824 or in 1830. The original made its way into the hands of Tadeusz Czacki and for a certain time was kept in Porytsk. In 1818 the well-known Porytsk library together with its collection of artifacts were consumed by the collection of Isabella Czartoryska,

кухля – князь Владислав Чарторийський. З усних переказів музейників до нашого часу дійшла жахлива легенда: начебто Богдан зробив кухоль з людських кісток. У такий спосіб пам'ятка фокусувала негативне ставлення у XIX ст. шляхетських кіл до Національно-визвольної війни українського народу під орудою Богдана Хмельницького та загалом козацтва. З іншого боку, легенда демонструвала, хоч і в гіперболічній формі, уявлення про козаків як носіїв варварської культури, жорстоких та диких вояків. На щастя, кухоль не має нічого спільного з чорним фальшуванням історії. Коштовна річ, що її датують музейники XVI–XVII ст., репрезентує у колекції перлину західноєвропейського золотарства. Загальна вага кухля – 855 г.

«ЦИМ БЕРДИШЕМ Я, БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ...»

Краків справедливо можна назвати не тільки найбільшим музеєм Польщі, а й унікальним паноптикумом речей Богдана Хмельницького. Нещодавня знахідка у Національному музеї Кракова – ще один вагомий доказ цьому. В 2005 р. пощастило ідентифікувати доволі екзотичну історичну пам'ятку, пов'язану з особою Хмельницького, – бердиш гетьмана.

Бердиш Богдана Хмельницького.
Berdiche of Bohdan Khmelnytsky.

Памятники русской старины в западных губерниях імперии. – Вып. VII. Холмская Русь. – СПб., 1885

На історичну арену, як і більшість розглянутих раритетів, бердиш потрапив у звичний спосіб – як експонат низки виставок старожитностей, особливо популярних у XIX ст. у Варшаві, Кракові та Львові.

Уперше це сталося у Кракові 1883 р. з нагоди ювілейної (до двохсотріччя битви під Віднем) виставки пам'яток з часу короля Яна III Собеського та його епохи. Лаконічні нотатки каталога виставки, присвячені експонату № 471, містять стислий опис предмета та ознайомлюють читача з написом, нанесеним на ньому:

«Бердиш від галябарди Хмельницького, залізний, червоно фарбований, на ньому руською мовою білою фарбою напис у чотири рядки: Під Замостям я Богдан Хмельницький вісім тисяч козаків а ляхам жидам і попам Апостатам (супостатам. – *Ю. С.*) цим бердишем заграю на їх толстих шиях Козака року azmi місяця листопада m дня...

На зворотному боці намальований св. Михаїл з мечем у правиці; вгорі напис: Св. арх. Михаїл.

Музей Академії умілостей[78]»[79].

Для кращого розуміння змісту напису слід зробити коротку ремарку. Під згаданими серед ворогів попами-супостатами, ймовірно, розуміли уніатів. Адже ліквідацію унії козаки висували як одну з важливих передумов Зборівського замирення 1649 р.[80]. Вислів «заграю Козака» мав образний характер. В основі метафори – назва старовинного народного танцю[81].

Трохи ширше інформує про цінну музейну річ каталог іншої виставки, що відбулася десятиліттям пізніше у Львові. З принципово нових відомостей зазначено довжину окші – 345 мм. Щоправда, у тексті не використовується термін бердиш, а йдеться про «залізний топор (так званий знак Богдана Хмельницького) – окша з округлим лезом»[82].

Щодо цитування тексту напису, то він майже повторює попередній, хіба що вилучено дату, відтворену в оригіналі кириличними літерами. Упорядникам, вочевидь, не вдалося її розшифрувати. Принагідно зазначимо: числа та дати стали каменем спотикання і в першому випадку, коли до тексту каталога закралося кілька помилок.

Важлива позиція, зафіксована в обох повідомленнях, – належність пам'ятки музею Академії умілостей у Кракові. Саме завдяки цій вказівці на початку XXI ст. (більш ніж через століття) увінчався успіхом багаторічний пошук втраченої у XX ст. на музейному обрії пам'ятки. Щоправда, надія знайти цінну реліквію, принаймні з українського боку, ніколи не згасала, доказом чого є ціла низка згадок про бердиш у науковій та науково-популярній літературі другої половини XX та початку XXI ст.[83].

Повертаючись у XIX ст., зауважимо, що для бердиша воно було прикметним не тільки через активне виставкове життя, а й появу, щонайменше двічі, цієї реліквії друком. Уперше кольоровий малюнок бердиша побачив світ на сторінках видання «Памятники русской старины в западных губер-

which has now served as the tankard's unchanging sanctuary for almost two centuries[74].

The tankard has been kept in wonderful condition. Certainly it has something to remember. The complex and quite mysterious, earlier past of the tankard is modestly indicated by a special indentation, which is the trace of a bullet. The general view of the tankard, its simplicity, calls to mind a picture of the modest but always practical military condition of the Cossacks, their upbeat steeliness.

THE TANKARD «FROM HUMAN BONES»

In the Princes' Czartoryski collection there is kept one more tankard whose history is tied to the Ukrainian hetman. It is of an entirely different style, made from ivory, gilded silver and decorated with pearls. Its stand is composed of the profiles of three lions. The rich ornamentation, which is organically added to by expressive plant ornamentation, witnesses to the sizeable artistic taste of the client. It is difficult for us to identify the latter with Khmelnytsky, considering several important details. In particular, various parts of the tankard are decorated by the small figure of Saint Christopher[75] and two coat-of-arms. One of them shows a bear the paw of which is pierced by a spear (the picture is appended to with the letters «S — C»), the other is a glyph (a shield framed by the letters «P: H: A:»). In order, given these circumstances, to connect the tankard with the name of Bohdan Khmelnytsky, as this was done by the owner of the museum in Pulavy by engraving on the backside of the bottom «Chmielnickiego», there should be serious grounds. Perhaps, this was done as per tradition, considering the oral tales about the tankard. The latter could have been given to Khmelnytsky personally by the owner or it could have been brought up by one of the Cossacks as a generous trophy.

One way or another, but during two centuries the tankard many times presented, including publicly, the person of the Ukrainian hetman[76]. In particular, in 1865 in Paris at an exposition in the industrial department of the Museum of Retrospectives in the «Polonia» hall[77]. The printed catalogue from the exposition names the tankard's owner as the Prince Władysław Czartoryski. From the oral tales of curators until our day there has survived a terrible legend: supposedly Bohdan made the tankard from human bones. In such a fashion this artifact focused the negative attitude during the 19th century of noble circles toward the National Liberation War of the Ukrainian people under the leadership of Bohdan Khmelnytsky and the Cossacks in general. On the other hand, the legend demonstrated, albeit in hyperbolic form, the attitude toward the Cossacks as the carriers of a barbaric culture, as vicious and wild invaders. Fortunately, the tankard has nothing in common with the black falsification of history. This valuable item, which is dated in the 16th–17th centuries represents in the collection a fine example of Western European craftsmanship. The total weight of the tankard is 855 grams.

«WITH THIS BERDICHE, I, BOHDAN KHMELNYTSKY...»

Krakow can justifiably be called not only the largest museum in Poland, but also a unique panopticum of Bohdan Khmelnytsky's belongings. A recent find in the National Museum of Krakow is one more weighty proof of this. In 2005 we were fortunate in identifying a quite exotic historical relic connected with the person of Khmelnytsky: the hetman's berdiche.

The berdiche happened onto the historic stage, as did most of the rarities reviewed, in the usual way, as an exhibit in a number of expositions of ancient artifacts, particularly popular in the 19th century in Warsaw, Krakow and Lviv.

This happened for the first time in Krakow in 1883 on the occasion of the anniversary (of two hundred years since the battle near Vienna) exposition of relics from the times of King Jan III Sobieski and his era. Brief notes in the exhibition's catalogue dedicated to exhibit № 471 include a small description of the item and familiarize the reader with the inscription included on it:

«Berdiche from the pole-weapon of Khmelnytsky, iron, painted red, on it in the Rus language in white paint an inscription in four rows: Under Zamostia I, Bohdan Khmelnytsky, eight thousand Cossacks and the Poles, Jews and Apostate priests with this berdiche will play Cossack on their fat necks year azmi month of November m day ...

On the anterior side there is painted Saint Michael with a sabre in his right hand; above the sign: Saint Arch. Michael.

Museum of the Academy of Talents[78]»[79].

For a better understanding of the contents of the inscription a small remark should be made. Under the mentioned enemies, the apostate priests, probably meant the Uniates. After all, the Cossacks put forth the liquidation of the Uniate as one important precondition for the Zborivsky peace in 1649[80]. The phrase «play Cossack» has a figurative character. The metaphor's reference is to the name of an ancient traditional dance[81].

The catalogue from another exposition, which took place a decade later in Lviv, provides somewhat more information about this valuable museum item. Among the principally new details there is indicated the length of the item's top — 345 millimetres. True, in the text the phrase «berdiche» is not used, instead reference is made to an iron axe (the so-called sign of Bohdan Khmelnytsky) — a pole-head with a circular blade»[82].

As to the recreation of the text of the inscription, it almost precisely repeats the previous one, though

ниях імперіи»[84]. Багатий альбом ілюстрацій прикрасила хромолітографія Штадлера і Паттінота. Ймовірно, випуск останньої було також здійснено осібним тиражем у вигляді плаката розміром 29,5 х 39 см[85].

Графічне зображення бердиша прикрасило двома роками пізніше книгу «Холмская Русь (историческіе судьбы русскаго Забужья)»[86]. Особлива цінність цього видання для нашого дослідження — у додатках, у яких подано пояснення малюнків. Зокрема, анотація до бердиша Хмельницького є змістовною, фаховою та інформативною.

Безперечним успіхом і науковим здобутком упорядників та авторів є перше вдале й точне прочитання дат, чисел та напису загалом на лезі бердиша: «Подъ Замосцемъ я Богданъ Хмельницкій съ 80 тисячъ козаковъ, а ляхамъ жедамъ и попам супостатам симъ Бердышемъ заграю на ихъ толстыхъ шияхъ козака року 1648 месяца лестопада (ноября) (ноября — вставка упорядників. — *Ю.С.*) 11 дня»[87]. На жаль, із прочитанням чисел не пощастило ані польським каталогам, ані першому російськомовному виданню («Памятники...»), ані пізнішим публікаціям.

Передовсім вдалося виправити число козаків, які перебували з Богданом Хмельницьким під Замостям, — з 8 до 80 тисяч. Нова «цифра» значно ближча до чисельності українських військ, яку називають сучасні українські та польські історики. Зокрема, В.Смолій та В.Степанков вважають найімовірнішою кількість у 30-40 тисяч чоловік, натомість польський дослідник Я.Качмарчик — 200 тисяч[88]. Доведення оригінальності пам'ятки у майбутньому може стати важливим чинником та компонентом обрахунку чисельності козацького війська під Замостям.

Достовірною та глибоко символічною є й дата — 11 листопада 1648 р. У цей день відбулася вузька старшинська рада під Замостям, знаменна тим, що поклала край воєнній кампанії 1648 р. Попри суперечки, які згодом виникли у козацькому колі, це була зручна нагода для відзначення у той чи інший спосіб загальновизнаних воєнних успіхів та заслуг Хмельницького. Прибуття напередодні (9 листопада) у козацький табір королівського посла, нові відчуття особливої воєнної та політичної ваги, безперечно, живили ейфорійні настрої Богдана. Можливо бердиш, беручи до уваги його церемоніальний та меморіальний характер, став не тільки зовнішнім символом воєнного тріумфу гетьмана, а й одним з перших атрибутів формування нового політичного організму та його владних повноважень. Уже за місяць нове суспільне становище Богдана Хмельницького особливо підкреслила урочиста зустріч гетьмана золотоверхим Києвом.

Утім, двотижневе перебування гетьмана під Замостям дає щедрий ґрунт і для інших споріднених версій. Особливо, якщо взяти до уваги не тільки напис, а й зображення. Святого архістратига Михаїла, як провідника небесного воїнства, високо шанувало військо і вже на середину XVII ст. вважало одним з головних своїх покровителів. Можна припустити, що культ святого зміцнився за Богдана, батька якого звали Михайлом. День св. Михаїла — одне з великих православних свят та особливо чільне для війська — Богдан з військом зустрів 8 листопада під Замостям. Вперше — у величному ореолі воєнної слави, як визнаний архістратиг українського воїнства. Можливо, виготовлення чи оздоблення бердиша у ці дні саме мотивувалося вище зазначеними обставинами. Насамкінець, необхідно згадати, що 8 листопада відбулася й капітуляція захисників Замостя, які погодилися сплатити викуп у розмірі 20 тисяч злотих. Підсумовуючи, ще раз підкреслимо, що напис на бердиші, цілком очевидно, мав достатнє історичне підґрунтя.

«Холмская Русь» збагатила читача також іншими цікавими відомостями, зокрема вперше поінформувала про вагу бердиша — 10¾ фунта[89]. Щодо його довжини, то вона становила ½ аршина. Одностайність з іншими джерелами дослідники виявили й у визначенні кольору бердиша: «окрашен красноватой краской, а буквы надписи желтоватой». Щоправда, жовтуватою фарба, як це побачимо нижче, стала внаслідок забруднення білої. Пояснення малюнка довершувала коротка історична довідка щодо подій під Замостям у листопаді 1648 р., яка логічно підводила до головного висновку: «Подлинность орудія казацко-польской борьбы XVII века представляется несомненною».

Спалах зацікавленості унікальною історичною пам'яткою наприкінці XIX ст. змінився цілковитим затишшям суспільного інтересу в XX ст. Певною мірою це було наслідком того, що музейники втратили іменний зв'язок бердиша з особою українського гетьмана.

Після Другої світової війни, під час реорганізації музейних установ Кракова, музей Академії умілостей було ліквідовано, а вилучену колекцію передано на депозит до Національного музею у Кракові. У круговерті змін шляхи старої музейної документації та історичної пам'ятки розійшлися. Нова інвентарна картка, споряджена у вересні 1966 р., перетворила на «білі плями» цілі сторінки біографії унікального експоната (див. Додаток № 6). Зокрема, в описі жодним словом не згадано напис на бердиші, який, власне, є одним з головних ключів його атрибуції. Новий музейний паспорт фіксував гіркий для музейних предметів статус — «правдоподібно фальсифікат XIX ст.». Щоправда, у картці містилося «обнадійливе» застереження: «якщо топор не фальсифікат, то є декораційним елементом не визначеного цеху, що застосовувався під час урочистостей»[90].

Бердиш Богдана Хмельницького.
Berdiche of Bohdan Khmelnytsky.

Холмская Русь (исторические судьбы русскаго Забужья). – СПб., 1887

the date is left out as recreated in the original in Cyrillic letters. The catalogue's compilers obviously were unable to decipher it. In passing we will note that the number and date became the centrepiece of a dispute and in the first instance when several mistakes made their way into the catalogue.

The relic's belonging to the Academy of Talents in Krakow is an important point as included in both notices. It was precisely thanks to this indication that at the start of the 21th century (more than a century later) many years of searching ended in success for the relic which had been lost on the museum horizon in the 20th century. True, the hope to find this valuable artifact, at least from the Ukrainian side, never faded, proof of which is an entire series of mentions of the berdiche in scientific and scientific-popular literature in the second half of the 20th and the start of the 21th centuries[83].

Returning to the 19th century we will note that for the berdiche this period was indicative not only because of its active participation in exhibits but also the berdiche's appearance, at least twice, in print. The first colour picture of the berdiche came into being on the pages of the publication «Artifacts of ancient Rus in the empires western gubernias»[84]. This rich album of illustrations was graced by the chromolithography of Shtadler and Pattinoto. Probably, the issuance of the latter was realized by individual print-runs in the form of posters sized 29.5 by 39 centimetres[85].

Two years later, the berdiche's graphical representation graced the book «Kholmska Rus (a history of the fate of the Rus Zabuzhya)»[86]. The particular significance of this publication for our research lies in the annexes, in which an explanation of the pictures is provided. In particular, the annotation for Khmelnytsky's berdiche is full of content, professional and informative.

The incontrovertible success and scientific achievement of the compilers and authors is the first capable and precise reading of the dates, number and the inscription in general on the blade of the berdiche: «Under Zamostyam I, Bohdan Khmelnytsky, with 80 thousand Cossacks, and the Poles, Jews and Apostate popes I will play with this Berdiche a Cossack on their fact necks year 1648 month Lystopad (November) (November in Russian inserted by the compilers. – *Yu. S.*) 11 day»[87]. Unfortunately, in reading the numbers there was no luck for the Polish catalogues, nor the first Russian-language publication («Artifacts...»), nor later publications.

Firstly, there was success in correcting the number of Cossacks who were with Bohdan Khmelnytsky under Zamostya, from 8 to 80 thousand. The new «figure» is much closer to the number of the Ukrainian armies under Zamostya as contemporary Ukrainian and Polish historians estimate it. In particular, Valeriy Smoliy and Valeriy Stepankov consider the likeliest figure to be 30–40 thousand men, while the polish researcher Jan Kaczmarczyk estimates 200 thousand. Proving the authenticity of the artifact in the future can become an important factor and component of the calculation of the number of the Cossack army under Zamostya.

The date is correct and highly symbolic – November 11, 1648. On this day there took place a select elders' council under Zamostya, notable in that it ended the military campaign in 1648. Apart from disputes which later arose in Cossack circles, this was a convenient opportunity to note in one fashion or another the generally recognized military successes and service of Khmelnytsky. The earlier arrival (November 9) in the Cossack camp of the King's emissary, new feelings of special military and political weight, without a doubt, fed Bohdan's euphoric sense. Perhaps the berdiche, taking into account its ceremonial and memorial character, became not only the external symbol of the hetman's military triumph, but also one of the first attributes of the formation of a new political organism and its governmental authority. Already in a month's time the new social status of Bohdan Khmelnytsky was particularly underscored by the ceremonial greeting for the hetman in gold-crowned Kyiv.

Вище, на прикладі дослідження кухля, ми акцентували увагу читача на пожвавленні наукових та музейних досліджень меморіальних пам'яток українських гетьманів, зумовленому проведенням на початку XXI ст. виставки «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького»[91]. Яскравим тому прикладом стала і співпраця з Національним музеєм у Кракові. Завдяки доброзичливому ставленню і зацікавленості польських колег, передовсім дирекції музею в особі пані директора Софії Голубєв та асистентки директора з питань співпраці із закордоном Ольги Ярос, за що принагідно висловлюємо їм щиру вдячність, на сьогодні меморіальна річ повернула собі «старе добре ім'я». Особливо важливо, що бердиш було терміново реставровано. Влітку 2005 р. здійснено перші досліди на основі хімічного аналізу фарб та з використанням найновіших технологій, метою яких є з'ясування автентичності пам'ятки.

На час написання цієї праці наукова робота перебувала у розпалі. На жаль, проміжні результати досліджень не дозволяють зробити остаточних висновків. Підсумки колективного дослідження, яке об'єднало зусилля науковців України та Польщі, буде завершено й оприлюднено у найближчому майбутньому[92].

ДО БУЛАВИ ТРЕБА ГОЛОВИ

У Польщі зберігається також булава Богдана Хмельницького. Її власник – музей Війська Польського. Вона потрапила до музею у 60-ті рр. XX ст. разом з уцілілими під час Другої світової війни рештками експонатів музею Ординації Красінських. Молодий польський історик Ярослав Пих у своїй праці «Збройовня ординації Красінських» дослідив та об'ємно висвітлив жахливу трагедію непоправного нищення та часткової загибелі у полум'ї війни коштовної музейної колекції[93]. Ймовірно, що саме тоді історична реліквія зазнала пошкоджень, про що свідчить її нинішній стан: втрачено пишне оздоблення руків'я зі слонової кістки, а головка потріскалася у багатьох місцях.

З нечисленних нотаток кількох рідкісних каталогів та альбомів музейних виставок кінця XIX – початку XX ст. більш-менш цілісно можна простежити канву історичної долі унікальної пам'ятки, відтворити, до певної міри, її первісний вигляд, хронологію перебігу історичних подій.

Першу згадку про булаву Богдана Хмельницького у літературі знаходимо вже у середині XIX ст. – у каталозі виставки старожитностей та пам'яток мистецтва 1856 р., влаштованої у палаці графів Потоцьких на вулиці Краківське Передмістя у Варшаві на користь «Domu Schronienia Opieki Najświętszej Maryi Panny». Розділ «Прапори і знаки військові та цивільні» знайомить нас з булавою (експонат № 363) з повного рогу носорога, прикрашеною сріблом і здолу оправленою слоновою кісткою. Пам'ятку датовано XVII ст. Згідно з апробованим універсальним способом викладу матеріалу нижче у каталозі було уточнено якісь деталі опису та додано інформацію про власника предмета. У нашому випадку стверджується, що, за переказом, булава належала гетьману запорозьких козаків Богданові Хмельницькому. Її довжина сягає 0,320 м. Булава є власністю генерала Вінцента Красінського[94] (повний текст замітки мовою оригіналу див. у Додатку № 7).

Наступну згадку про гетьманський клейнод фіксуємо за чверть сторіччя. Надзвичайно рідкісний сьогодні «Альбом творів мистецтва, застосованого у промисловості, з виставки, зорганізованої музеєм Промисловості та Рільництва у Варшаві у 1881 р.» заслуговує на особливу увагу ще й з тієї причини, що на шпальтах саме цього видання було опубліковано першу й досі єдину відому фотографію неушкодженої булави Богдана Хмельницького[95].

Чергову публічну появу гетьманської булави увічнює каталог варшавської виставки 1889 р.[96]. На жаль, щодо цієї пам'ятки він обмежується раніше відомими даними. Натомість сенсаційним видається інше повідомлення каталога, пов'язане з гетьманом. 584 позиція каталога інформує про експонування на виставці «Сагайдака Хмельницького з трьома стрілами». Власником раритету, як свідчить підпис, була графиня М. Пшездецька. На жаль, нам не пощастило розгорнути дослідження у цьому напрямі та з'ясувати, які підстави були у графині для такої гучної заяви. Відтак ані спростувати, ані підтвердити допоки цю єдину згадку ми не можемо.

Майже сторіччя задокументованої біографії булави (середина XIX – середина XX ст., за винятком подій січневого повстання 1863 р. [97]) не позначено якимись надзвичайними обставинами. Як уже згадано, у 1856 р. вона належала до колекції генерала Вінцента Красінського (логічно припустити, що вона зберігалась там уже в першій половині XIX ст.), на основі якої у 1860 р. було утворено музей Ординації Красінських. Доказом перебування булави у цьому багатому на раритети зібранні слугує найповніший його інвентар, опрацьований відомим дослідником старожитностей Францішком Пулаським на початку XX ст. У сьомому розділі «Інвентаря Збройовні Ординації гр. Красінських», майже однойменному з каталогом 1856 р., «Прапори, символи військові та цивільні» за № 672 йдеться про вже знайому нам булаву XVII ст.: «Булава з XVII ст. (за легендою Богдана Хмельницького). Руків'я та куля зроблені з рогу носорога, прикрашена "drucikami" срібними й завершена кістяним руків'ям. Довжина 32 см»[98]. Путівник по музею Ординації Красінських 1930 р. дає підстави стверджувати, що булава перебувала на зберіганні у згаданій установі до початку Другої світової війни[99].

Still, the hetman's two-week long stay under Zamostia provides fertile ground for these and other similar versions. Particularly, taking into account not only the inscription, but the picture as well. The Saint Archangel Michael, as the leader of the heavenly host, was highly regarded by armies and already in the middle of the 17th century he was viewed as one of its chief protectors. It can be presumed that the cult of this saint strengthened during Bohdan's rule, whose father was named Mykhaylo. The day of Saint Michael is one of the greatest orthodox holy days and particularly important for the army – Bohdan and his army met November 8 under Zamostia. For the first time, in a great aura of military fame, as the recognized archi-strategist of the Ukrainian army. Perhaps, the crafting or ornamentation of the berdiche in these days was stimulated precisely by the circumstances indicated above. At the end it is necessary to recall that on November 8 there took place the capitulation of the defenders of Zamostya, who agreed to pay a ransom in the amount of 20 thousand gold pieces. In summary, we will again emphasize that it is entirely evident that the inscription on the berdiche has a sufficient historical foundation.

The «Kholmska Rus» enriched the reader also with other interesting information, in particular for the first time noting the berdiche's weight – 10.75 pounds. As to its length, it was 0.5 of an arshyn. Researchers discovered conformity with other sources in the description of the berdiche's colour: «painted in red paint, and the letters of the inscription in yellowish». It is true, the paint became yellowish, as we will see below, as a result of the weapon's becoming dirtied. The explanation of the picture was completed by a brief historical notice as to the events under Zamostya in November of 1648, which logically led to the principal conclusion: «The authenticity of this weapon from the Cossack-Polish battles of the 17th century is presented without a doubt».

The flare of interest in this unique historical artifact at the end of the 19th century was exchanged in its entirety for the silence of social interest in the 20th century. To a certain extent this was the result of curators losing the berdiche's connection in name to the person of the Ukrainian hetman.

After the World War II, during the reorganization of museum institutions, the Krakow Museum's Academy of Talents was liquidated, and the removed collection was transferred to the depository of the National Museum in Krakow. In the confusion of these changes the paths of the old museum's documentation and the historical relic diverged. The new inventory card, concluded in September 1966 rendered in «white blotches» entire pages from the biography of this unique exhibit. In particular, in the description not a single word mentions the inscription on the berdiche, which, in fact is one of the principal keys to its attribution. The new museum's passport indicated a bitter status for museum items – «probably a fake from the 19th century». It is true, the card included a «hopeful» indication that «if the axe is not a fake, then it is a decorative element of an unknown department, used during ceremonies»[90].

Above, on the example of researching the cup, we centered the reader's attention on the increased activity of scientific and museum research of memorial artifacts of the Ukrainian hetmans, conditioned by the conducting at the start of the 21th century of the exhibit «The Hetman Bohdan Khmelnytsky: Symbols of Authority and Artifacts»[91]. A good example of this was the cooperation with the National Museum in Krakow. Thanks to the well-intentioned attitude and interest of our Polish colleagues, first and foremost the management of the museum in the person of its Director Zofia Gołubiew, and the Director's

Assistant for Foreign Cooperation Olga Jaros, for which we use this opportunity to express our sincere thanks, today this memorial artifact has returned «its old, good name». It is particularly important that the berdiche was immediately restored. In the summer of 2005 there were realized the first tests on the basis of a chemical analysis of paints and using the latest technologies, with the goal of establishing the relic's authenticity.

At the time of the writing of this work, this scientific study was at its height. Unfortunately, intermediary results of the research do not allow the making of final conclusions. The results of collective research, which united the efforts of scientists from Ukraine and Poland, will be completed and made public in the near future[92].

A BULAVA NEEDS A HEAD

Bohdan Khmelnytsky's bulava is also kept in Poland. Its owner is the Polish Military Museum in Warsaw. It came to the museum in the 60's of the XX century together with remnants of the exhibits, which survived the World War II, from the Museum of the Krasiński Ordination. The young Polish historian Jarosław Pych, in his work «The Weaponry of the Krasiński Ordination», researched and fully explored the terrible tragedy of the irreparable destruction and partial loss in the flames of war of this valuable museum collection[93]. Probably it was then that this historical relic suffered damage, which is seen in its current state: the rich ornamentation of the handle from ivory has been lost and the head is cracked in many places.

From a few notes in several rare catalogues and albums of museum exhibitions at the end of the 19th and the start of the 20th centuries, the more or less complete chain of the historic fate of this unique relic can be traced, reconstructing, to a certain extent, in its original form, the chronology of the flow of historical events.

І цього разу сукупність повідомлень не містить прямих та незаперечних доказів (як і у випадку з шапкою, нагаєм чи шаблею) належності булави Богданові Хмельницькому. Головним аргументом, як, зрештою, й щодо інших пам'яток, слугує стійка та глибока історична традиція, яка своїм корінням сягає щонайменше XIX ст.

З іншого боку, не можна не почути скептичних голосів деяких музейників України та Польщі, які заперечують належність булави Богдану Хмельницькому. Їхня критика ґрунтується на тезі про походження булави з пізнішого часу: кінця XVII – початку XVIII ст. Усвідомлюючи всю складність проблеми датування будь-якого експоната, потребу індивідуального підходу у кожному окремому випадку, наважимося стверджувати, що універсальним розв'язком завдання хронологічної атрибуції пам'яток слугує пошук історичних аналогій, достовірність вікової, територіальної, національної належності яких не викликає сумнівів. Щодо цього особливо цікавою є історія булави князя Семигороддя Яноша Кеменя, яка зберігається у Національному музеї Угорщини[100]. Після поразки об'єднаної українсько-семигородсько-шведської військової коаліції у боротьбі з Польщею і союзною їй татарською ордою, Яноша Кеменя було взято в полон та в 1657 р. ув'язнено в Криму, в містечку Чуфут Кале. Цілком можливо, що саме звідти, повертаючись після звільнення за викуп на Батьківщину, він привіз у 1659 р. татарську булаву. Остання на переломі XVIII і XIX ст. потрапила до рук відомого угорського колекціонера Міклоша Янковича, а в 1836 р. її придбав парламент Угорщини для Національного музею. На наш погляд, обидві реліквії мають багато спільного, а деякі нюанси біографії татарської булави, висловлюючись метафорично, немов бічне світло під час фотографування, висвітлюють, здавалося б назавжди втрачені, образи та історичні подробиці.

Обидві пам'ятки споріднює належність до надзвичайно рідкісного типу кістяних булав. Щоправда, з тваринного рогу виготовлено тільки головку (яблуко) булави Кеменя, а держак – дерев'яний. Булави невеличкого розміру: Кеменого – 50 см, Хмельницького, у пошкодженому вигляді – 24 см (гіпотетично – 40–45 см). З багато в чому подібними зовнішніми параметрами гармонізують хронологічні рамки: Хмельницький та Кемень були сучасниками. При цьому, що особливо важливо, співвідносним є їхнє високе суспільно-політичне становище. В обох випадках булави наділені високим статусом легітимних атрибутів влади володарів держав, нехай і з ознаками васальної залежності. Обидві булави також якнайкраще ілюструють притаманні обом історичним особам широкі контакти з татарським (у ширшому розумінні – турецьким) світом. Зайвим буде розгортати цю думку щодо Хмельницького... Побіжний порівняльний аналіз обох реліквій, запропонований вище, стверджує у слушності атрибуції булави з музею Війська Польського як пам'ятки XVII ст., виготовленої в Османській імперії. На наш погляд, вищесказане хоч і не дає прямих доказів належності булави Хмельницькому, однак зайвий раз підкреслює здебільшого обґрунтованість здійсненої у XIX ст. ідентифікації історичних пам'яток, демонструє високу кваліфікацію фахівців, які обслуговували іменитих колекціонерів.

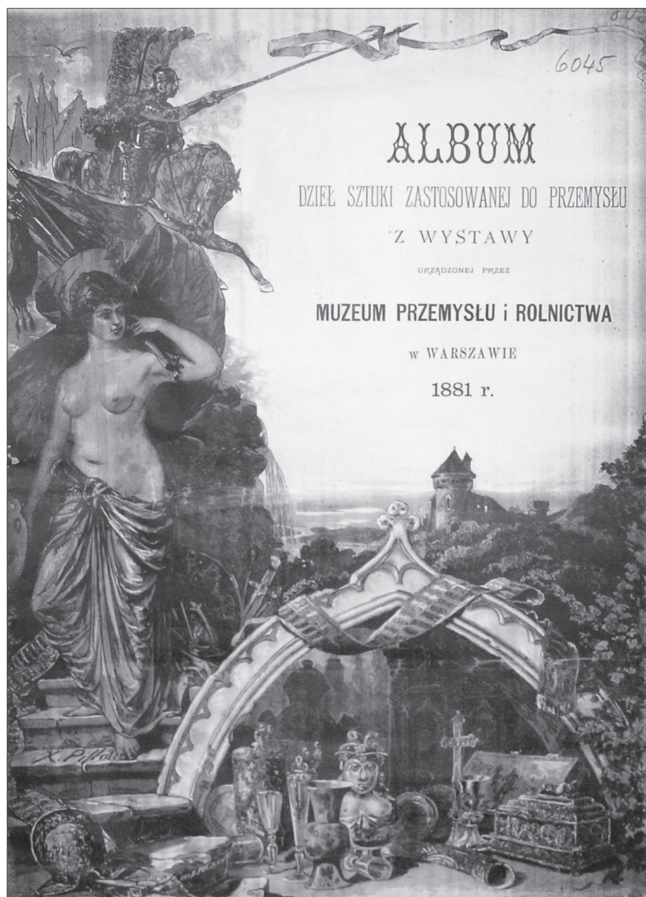
ШТАНДАРТ БОГДАНА

Необхідний арсенал документальних свідчень та вагомих аргументів належності Богданові Хмельницькому нині має тільки прапор, що є надбанням ще одного військового музею – Стокгольмського.

На сторінки наукових видань прапор гетьмана[101] потрапив одного року з шапкою – 1911-го. Щоправда, дебют був невдалим: зашкодила помилкова атрибуція гетьманського клейнода, представленого як делегата групи московських прапорів XVII ст. – «Знамен старого типа» (з «Животворящим» хрестом)[102]. Більше того, дослідницький огріх витворив хибне твердження про існування двох прапорів з однаковим зображенням[103].

Достовірну інформацію про гетьманський прапор було вперше оголошено автором цих рядків у травні 1998 р. в Києві, на міжнародній конференції з нагоди 350-річчя від початку Національно-визвольної війни. Текст доповіді – результат тривалої та плідної співпраці у вивченні стокгольмської реліквії з Головою Державної трофейної колекції Швеції Євою Турек, включений до тематичного видання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», підготовленого до друку Науково-дослідним інститутом козацтва Інституту історії України НАНУ[104]. Тож немає потреби переповідати подробиці багатовікової одіссеї прапора, висвітлені в анотованому дослідженні. Нижче обмежимося описом пам'ятки та реферативним викладом матеріалу за аналогією з іншими пам'ятками, а також зупинимося на деяких головних тезах кінцевих висновків.

Прапор гетьмана Війська Запорозького є полотнищем білого кольору, оздобленим по периметру лиштвою. Ширина хустки дорівнює 104 см, довжина (вцілілої частини) – 123 см. Ширина лиштви – 19 см. Білий клин полотнища зшитий із двох латок: однієї – майже квадратної (66/64 см), іншої – клиноподібної. У центрі першої зображено коло (діаметром 60 см), до якого вписано хрест (42/36,5 см), обрамлений вісьмома золотими (по чотири з кожного боку) та двома червоними (по одній під поперечним раменом хреста) зірками[105]. Під останніми розташовані червоні літери: ліворуч (від глядача) – «Е. К», праворуч – частково пошкод-

Титул альбому Варшавської виставки 1881 р., у якому опубліковано фото неушкодженої булави Богдана Хмельницького.
The title of the album of Warsaw exhibition in 1881, where non-damaged photo of the mull of Bohdan Khmelnytsky.
Album Dzieł Sztuki Zastosowanej do Przemysłu z wystawy urządzonej przez Muzeum Pszemysłu i Rolnictwa w Warszawie 1881 r. – Warszawa, 1881

The first mention of Bohdan Khmelnytsky's bulava in literature we find already in the middle of the 19th century in the Catalogue of an exhibition of relics and artistic artifacts in 1856, held in the Palace of the Potocki Counts on Krakow Peredmistya street in Warsaw on behalf of «Domu Schronienia Opieki Najświętszej Maryi Panny». The section «Flags and emblems military and civilian» familiarizes us with a bulava (exhibit № 363) from the complete horn of a rhinoceros, decorated in silver and worked at the bottom in elephant tusk. The relic is dated from the 17th century. According to the approved universal method of putting forth materials, below in the Catalogue there were provided some details of the description and information about the item's owner were added. In our case it is asserted that, according to the tales, the bulava belonged to the hetman of the Zaporizhya Cossacks Bohdan Khmelnytsky. Its length reaches 0.320 meters. The bulava is the property of General Wincent Krasiński[94] (the full text of the notice in the original language is in Attachment № 7).

The following mention of this hetman's symbol is a quarter of a century later. A catalogue which is extremely rare today, the «Album of works of art used in industry, from the exhibit organized by the Museum of Industry and Farming in Warsaw in 1881» deserves special attention also for the reason that on the pages of precisely this publication there was published to date the first and only known photograph of the undamaged bulava of Bohdan Khmelnytsky[95].

The successive public appearance by Bohdan Khmelnytsky's bulava is completed by a catalogue of a Warsaw exhibition in 1889[96]. Unfortunately, as to this artifact it is limited to earlier known data. Instead there is another notice in the catalogue, connected to the hetman, which is sensational. Position 584 of the catalogue notes that there is exhibited at this exposition «The quiver of Bohdan Khmelnytsky with three arrows». The owner of this rarity, as witnessed by the signature, is Countess M. Przezdecka. Unfortunately, we were unsuccessful in developing research into this area and to determine what basis the Countess had for such a resounding declaration. Thus we cannot deny nor confirm, thus far, this single mention.

Close to a century of the documented biography of the bulava (from the middle of the 19th to the middle of the 20th centuries, with the exception of the events of the January uprising in 1863[97]) is not marked with any extraordinary circumstances. As already mentioned, in 1856 it belonged to the collection of General Wincent Krasiński (it is logical to suppose that it was kept there already in the first half of the 19th century), on the basis of which in 1860 there was created the Museum of the Krasiński Ordination. Proof of the bulava's being kept in this collection, which was profuse in rarities, is its fullest inventory, examined by the well-known researcher of artifacts Franciszek Pułaski in the beginning of the 20th century. In the seventh section «Inventory of the Weaponry of the Ordination of citizens Krasiński», almost identical in name to the catalogue from 1856, «Flags, emblems military and civilian» under № 672 there is mentioned the already familiar to us bulava from the 17th century: «Bulava from the 17th century (according to legend Bohdan Khmelnytsky's). Handle and head made from the horn of a rhinoceros, decorated in silver «drucikami» and completed by a handle made of bone. Length 32 centimetres»[98]. The guide to the Museum of the Krasiński Ordination in 1930 provides grounds to assert that the bulava was kept for safekeeping in the indicated institution until the start of the World War II[99].

And this time the collection of notices does not include direct and incontrovertible proofs (as in the case of the hat, whip or sabre) of the bulava's belonging to Bohdan Khmelnytsky. The chief argument in this regard, as is the case with the other

Шабля Богдана Хмельницького з колекції В.В. Тарновського.
A sabre of Bohdan Khmelnytsky from the collection of Vasyl Tarnovsky.

Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В.В. Тарновскаго. — К., 1898

жений напис, прочитати який складно. Один із копіювальників відтворив його як поєднання літер «МЛО». Під хрестом — півмісяць, обернений рогами догори. Обабіч кола розміщені золоті кириличні літери. У горішній частині ліворуч (від глядача) — «.Б.», праворуч — «.ХГ.»; у долішній ліворуч — «.В.», праворуч — «.З.»[106].

Окрім певності у належності прапора саме Богданові Хмельницькому, що підтверджують, як це ми бачили вище, ініціали гетьманського імені та абревіатура його титулу («.Б. .Х Г. .ЕК.МЛО .В. .З.» — Богдан Хмельницький Гетьман Єго Королівської Милості Війська Запорозького), історична «біографія» унікальної пам'ятки має кілька інших виразних переваг порівняно з літописами інших речей козацького гетьмана. Хронологічно вона охоплює найтриваліший період, а фактологічно є найповнішою. Дослідження дають змогу встановити орієнтовний час виготовлення гетьманського клейнода — між 1649–1651 рр. Прапор утримує першість і щодо документальної фіксації: його перебування у Стокгольмі відоме з реєстру трофеїв шведських королів 1685 р. Проаналізувавши різноманітні джерела, можемо у вірогідний спосіб відтворити й обставини транспортування до Швеції, простежені та документально підтверджені прикладом міграції інших козацьких прапорів Національно-визвольної війни[107]. Найімовірніше це трапилося «з других рук» (тобто шведи відібрали гетьманський клейнод у поляків) під час так званого «Потопу» — польсько-шведської війни 1655–1660 рр.

Певних уточнень щодо місця зберігання прапора потребує XVIII ст., оскільки від початку XIX ст. маємо більш-менш вивірені координати. З 1817 р. місцем зберігання трофеїв шведських королів, поміж якими, ймовірно, перебував і прапор Богдана Хмельницького, була усипальниця Карла XII, а на початку XX ст. — Нордіска музей (Nordiska museet). Згодом їхнім господарем став Артилерійський музей, який пізніше перебрав назву Військового (Armémuseum).

Наукові студії над прапором Богдана Хмельницького, звісно, не вичерпані. Вони респондують чималим потенціалом. У перспективі належить провести деякі хімічні досліди, що можуть збагатити наші знання про складові компоненти фарб, тонкощі художнього ремесла, а гіпотетично й осередок виготовлення.

Непрочитаним залишається також зміст емблематичної композиції, що, на нашу думку, приховує певний символічний задум, виражений посередництвом кількості та кольору зірок, кола та певної форми хреста. Розкривши цю таємницю, ми мали б змогу зазирнути крізь своєрідну призму символічних образів, які у середньовічній свідомості посідали особливе місце та відігравали аж ніяк не другорядну роль, а в багатьох випадках слугували специфічним віддзеркаленням провідних політичних, релігійних чи філософських ідей свого часу, зануритись у первісний, не займаний пізнішими інтерпретаціями, світ ідеологічних уявлень сучасної Хмельницькому епохи (або його особистих, якщо б вдалося виявити обсяги та характер причетності гетьмана до процесу творення прапора), особливостей його формування та вираження, психологічної мотивації. Однак уже самий факт виявлення прапора Богдана Хмельницького видається у цьому контексті особливо важливим. Він слугує важливою ілюстрацією кристалізації державницької позиції козацького гетьмана, ламає усталені десятиріччями погляди на генезис запорозької символіки, яка нібито тривалий час була позбавлена власного ядра, послуговувалась емблематичною традицією могутніх «сюзеренів»[108].

***

Особисті речі Богдана Хмельницького слугують важливим джерелом реконструкції об'ємного історичного портрета гетьмана, сприяють його індивідуалізації, підкреслюють його велич як національного провідника. Разом із тим, опосередковано промовляють про суперечливість натури Богдана Хмельницького, наповнюють історичний образ емоційною напругою, яка конче потрібна під час створення історичних полотен, художніх творів у ділянці образотворчого та кіномистецтва, літератури, музики. У ширшому плані залучені до наукового обігу музейні експонати нададуть фахівцям цінні відомості для дослідницьких праць з іконографії, зброєзнавства, історії побуту та ремесел.

relics, is the firm and lengthy historical tradition which in its roots reaches at least the 19th century.

On the other hand, one cannot ignore the sceptical voices of certain curators of Ukraine and Poland who deny the bulava's belonging to Bohdan Khmelnytsky. Their criticism is founded on the thesis of the bulava's provenance from a later period: the end of the 17th and the start of the 18th centuries. Aware of the full complexity of the problem of dating any exhibit, the need for an individual approach as to each separate instance, we will dare to assert that the universal resolution of the task of chronological attribution of artifacts lies in the search for historical analogies, the accuracy of temporal, territorial and national attribution which does not call forth doubts. As to this, the history of the bulava of the Prince of Semyhorodya, Yanosh Kemen, preserved in the National Museum of Hungary, is particularly interesting. After the defeat of the joint Ukrainian-Semyhorodsky-Swedish military coalition in the war with Poland and its allied Tatar horde, Yanosh Kemen was taken prisoner and imprisoned in 1657 in the Crimea in the town of Chufut Kale. It is entirely possible that, precisely from there, returning after ransoming and freedom, to his Fatherland, he brought with him a Tatar bulava in 1659. On the cusp of the XVIII and 19th centuries, the latter wound up in the hands of the well-known Hungarian collector Miklosh Yankovych, and in 1836 it was acquired by Hungary's parliament for the National Museum[100]. In our view, both relics have much in common and certain nuances of the biography of the Tatar bulava, to phrase it in a metaphor, as though a side-light during photography, enlighten, it would have seemed, forever lost images and historical details.

Both artifacts are connected by their belonging to an extremely rare type of bone bulavas. It is true that only the head (apple) of the Kemen bulava is made from animal horn, while the handle is of wood. The bulavas are not of a large size: the Kemen one is 50 centimetres, the Khmelnytsky on in its damaged state is 24 centimetres (hypothetically 40–45 centimetres). As in the many similar external parameters the chronological frames are harmonized as well: Khmelnytsky and Kemen were contemporaries. At the same time it is particularly important that their high social and political status was equivalent. In both cases the bulavas are endowed with the high status of legitimate attributes of the authority of state leaders, albeit with signs of their vassal dependence. Both bulavas also are excellent illustrations of the broad contacts with the Tatar (in the broader sense, the Turkish) world, inherent to both historical persons. It would be excessive to develop this idea as to Khmelnytsky... A cursory comparative analysis of both relics as proposed above confirms the relevance of the attribution of the bulava from the Museum of the Polish Army as a relic of the 17th century, crafted in the Ottoman Empire. In our view the above-mentioned, though not providing direct evidence of the bulava's belonging to Khmelnytsky, nevertheless one more time underscores the largely well-founded identification in the 19th century of historical artifacts, demonstrates the high qualification of the specialists who serviced famous collectioners.

BOHDAN'S STANDARD

The necessary arsenal of documentary evidence and weighty arguments of belonging to Bohdan Khmelnytsky as of today is possessed only by the flat, which is an acquisition of one more military museum – of Stockholm.

The hetman's colour[101] appeared on the pages of scientific publications the same year as the hat, in 1911. It is true that this debut was unsuccessful: it was ruined by the mistaken attribution of the hetman's emblem, represented as a delegate of a group of Muscovite flags from the 17th century – «Emblem of an old type» (with a «Life-giving» cross)[102]. Moreover, the researcher's omission created a false assertion of the existence of two flags with identical portraits[103].

Accurate information about the hetman's flag was first declared by the author of these lines in May 1998 in Kyiv at an international conference on the occasion of the 350-year anniversary of the start of the National Liberation War. The text of this presentation is the result of a lengthy and fruitful cooperation in studying the Stockholm relic together with the dead of the Swedish State Trophy Collection, Ms. Eva Turek, included in the thematically publication: «The Ukrainian Cossack State: Sources and Paths of Historical Development», prepared for print by the Scientific-Research Institute of the Cossacks of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine[104]. Thus there is no need to recount the details of the flag's many centuries of wanderings as exposed in the annotated study. Below we will limit ourselves to a description of the relic and a summary explanation of the material by analogy with the other relics, and we will also look at some of the main points of the final conclusions.

The flag of the Zaporizhya Army is a cloth of white colour decorated on its perimeter by a linear fold. The width of the cloth is 104 centimetres and the length (of the surviving portion) is 123 centimetres. The width of the linear fold is 19 centimetres. The white wedge is sewn from two pieces. One is almost rectangular (66/64 centimetres), the other is wedge-shaped. In the centre of the first there is pictured a circle (60 centimetres in diameter), on which there is depicted a cross (42/36.5 centimetres), painted in eight (four on each side) gold and two (on each under the crossbeam of the cross) red stars[105]. Under the latter there are located the red letters: on the left (from the viewer) «.E.K», on the right partially damaged writing which it is difficult to read. One of

Воля історії зробила «Мойсея народу руського», що пробудив до повнокровного політичного життя, підвів з колін уярмлену, але не скорену Україну, найвідомішим у Європі XVII ст. українцем. Вона ж примхливо розподілила між усіма головними акторами тогочасної грандіозної історичної вистави — Києвом, Варшавою та Краковом, Стокгольмом і Москвою, — немов на згадку, оригінальні декорації — особисті речі славетного гетьмана. Коротке ознайомлення з ними, а за їх посередництвом і з особою володаря, вповні підтверджує слова Вергілія: «SUNT LACRIMAE RERUM ET MENTEM MORTALIA TANGUNT» (І речі мають свої сльози, а долі смертних хапають за серце)...[109]

the copiers recreated it as the united letters «МΛО.» Under the cross there is a half-moon turned with the horns upwards. On both sides of the circle there are located gold Cyrillic letters. In the upper portion: on the left (from the viewer) – «.Б.», on the right – «.ХГ.». In the lower portion: on the left – «.В.», on the right – «.З.»[106].

Apart from certainty in the flag's belonging precisely to Bohdan Khmelnytsky, which is confirmed, as we saw above, by the initials of the hetman's name and the abbreviation of his title: «.Б. .Х Г. .ЕК.МΛО .В. .З.» – Bohdan Khmelnytsky Hetman of His Royal Highness' Zaporizhya Army, the historical «biography» of this unique relic has several other clear advantages in comparison with the written histories of the Cossack hetman's other belongings. Chronologically it encompasses the largest period of time and factually is the most complete. Research provides an opportunity to establish the approximate date of the creation of this hetman's emblem – between 1649 and 1651. The flat holds first place in terms of being fixed in documents: its being kept in Stockholm is known from the register of the trophies of the Swedish kings from 1685. Having analyzed various sources, we can, in a probably fashion, recreate the circumstances of its transportation to Sweden, studied and documentarily confirmed by the example of the migration of other Cossack flags from the National Liberation War[107]. Most probably this happened «from other hands» (that is, the Swedes took the hetman's emblem from the Poles) during the so-called «Flood» – the Polish-Swedish wars of 1655–1660.

Certain particulars as to the place where the flag was kept are required for the 18th century, inasmuch as from the start of the 19th century we have more or less verified coordinates. In 1817 the place for keeping this trophy of the Swedish kings among which, probably, there was Bohdan Khmelnytsky's flag, was the tomb of Karl XII, and at the start of the 20th century the Nordic Museum (Nordiska museet). In time their owner became the Artillery, which later took on the name of the Royal Army Museum (Armémuseum).

Scientific studies of the flag of Bohdan Khmelnytsky, clearly, are not exhausted. They correspond to more than a small potential. In the future there should be conducted certain chemical studies, which can enrich our knowledge of the components included in the paints, details of the artistic craft and, hypothetically, the centre of its creation.

The content of the emblematic composition also remains unread, which, in our view, hides a certain symbolic idea, expressed by the intermediary of the number and colour of start, the circle and a certain form for the cross. Discovering this secret we would have the opportunity to view through a special prism the symbolic pictures which in feudal consciousness occupied a special place and played in no way a secondary role, and in many instances served as a specific reflection of the leading political, religious or philosophical ideas of their time, to delve into the primal, untouched by later interpretations, world of ideological concepts of the era contemporary to Khmelnytsky (or his personal concepts, if it were possible to uncover the extent and character of the hetman's participation in the flag's creation), the particulars of its creation and expression, its psychological motivation. Still, the very fact of the discovery of the flag of Bohdan Khmelnytsky seems in this context to be very important. It serves as an important illustration of the crystallization of the statehood-oriented position of the Cossack hetman, breaking the established by decades views as to the genesis of Zaporizhya symbolism, which supposedly for a significant period was bereft of its own core, serving the emblematic tradition of mighty «sovereigns»[108].

***

Bohdan Khmelnytsky's personal belongings serve as an important source for the reconstruction of the complete historical portrait of the hetman, assist in his individualization, and emphasise his greatness as a national leader. At the same time, they indirectly speak of the contradictory nature of Bohdan Khmelnytsky, filling the historical image with an emotional tension, which is critically needed in the creation of historical tapestries, artistic works and in the area of paintings and cinema, literature and music. In a wider sense the museum exhibits engaged to scientific circulation provide experts with valuable information for studying works in iconography, weaponry, the history of daily life and crafts.

History's will rendered the «Moses of the Rus nation,» who awakened to full-blooded political life, raised from its knees the fettered, but unconquered Ukraine, as the most famous Ukrainian in Europe of the 17th century. It also capriciously divided among all of the main actors of that distant epoch's grandiose historical play – Kyiv, Warsaw and Krakow, Stockholm and Moscow, almost as a memento the original decorations, the personal items of the famous hetman. This brief familiarization with them and through their intercession with the person of this leader, in full confirms the words of Vergil «SUNT LACRIMAE RERUM ET MENTEM MORTALIA TANGUNT» (Things have their own tears, and people's mortality cuts to the heart)...

Примітки

[1] *Гернер К., Карлсон К.- Є.* Україна і Швеція в історичній перспективі. — Стокгольм, 1995. — С. 5.

[2] *Kuczyński S.* Legenda i prawda o Szczerbcu Chrobrego // Mówią Wieki. – 1959. – № 2. – S. 15– 18; передрук: Mówią Wieki // Mówią Wieki. – 1991. – № 1. – S. 1– 4.

[3] *Леонід. К* В справі герба України. Цит. за: *Модзалевський В., Нарбут Г.* До питання про державний герб України // Наше минуле. — 1918. — Ч. 1. — С. 122.

[4] У 1897—1904 рр. музей функціонував у вигляді виставок (з 1899 р. — постійної), зорганізованих київським Товариством старожитностей та мистецтв. 30 грудня 1904 р. відбулось офіційне відкриття та присвоєння назви: Київський художньо-промисловий та науковий музей ім. імператора Миколи II.

[5] Инвентарь Кіевского Музея Древностей и Искусствъ. Историческій отделъ. — Т. 1. — № 732 Нині зберігається у фондах Національного художньому музею України. Ми користувалися його точною копією, знятою у 1993 р. на замовлення Національного музею історії України.

[6] Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1911 год. — К., 1912. — С. 12.

[7] Инвентарь Кіевского Музея... — № 732.

[8] *Заклинський Р.* З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка // Життя і революція. — 1928. — № 3. — С. 174—176.

[9] Декретом від 23 червня 1919 р. музей посів становище 1-го Державного музею. 16 серпня 1924 р. його перейменовано на Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г.Шевченка, а 11 вересня 1935 р. на Центральний історичний музей. Надалі музей ще кілька разів змінював свою назву. У 1944 р. відновив діяльність як Державний республіканський історичний музей УРСР, а 1950 р. дістав назву Київського державного історичного музею. Нинішню назву — Національний музей історії України — набув у 1991 р. (див.: *Шовкопляс Г.М.* Ханенки і музеї Києва // Матеріали наук.-практичної конф., присвяченої міжнародному дню музеїв: До сторіччя Національного музею історії України. —К., 1998. — С. 12—35; *Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М.* Сторінки історії музею (20—50-ті роки XX ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. — К., 1999. — С. 3—24).

[10] *Кот С.І.* Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РСФСР на Україну // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2: Український археографічний збірник. — Т. 5. — К., 1993. — С. 321—334.

[11] Сообщения Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причинённого ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в г. Киеве. — М., 1944. — С. 4—9; Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. 1941—1945. — М., 1963. — С. 279—280, 291. Українською мовою матеріали опубліковані у збірнику «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів» (К., 1963. — С. 251—252, 324—325, 333—336).

[12] *Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М.* Сторінки історії музею... — С. 18.

[13] Архів Української Вільної Академії Наук у США. Автор вдячний завідувачці архіву Тамарі Скрипці за сприяння у наукових дослідженнях та допомогу в опрацюванні архівного фонду ВУАН під час наукового відрядження до Нью-Йорку взимку 2002—2003 рр.

[14] *Ковтанюк Н. Г., Шовкопляс Г. М.* Сторінки історії музею... — С. 19.

[15] Національний музей історії України (далі — НМІУ).— КВ №10336.

[16] Київський державний історичний музей (путівник).— К., 1955. — С. 47; Подарунки українському народові на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією. Каталог. — К., 1958. — С. 25.

[17] НМІУ. — Інвентарна книга тканин. — Т. 6. — № 4618. У цьому випадку не подаємо текст запису, оскільки він повторює (в перекладі українською мовою) опис шапки, відомий зі «Справки» 1954 р. білоруського музею.

[18] Державний історичний музей Української РСР. Путівник (дожовтневий період). — К., 1966. — С. 43.

[19] НМІУ. — Інв. № . К-920; КВ-9675.

[20] НМІУ. – Інвентарна книга кераміки К-І.– № 1-1191. Почато 16.04.48. Закінчено 07.08.54. Запис про гарнець здійснено 06.11.52.

[21] *Сидоренко В.* Особисті речі Богдана Хмельницького // Збірник праць науково-методичного відділу музеєзнавства Київського державного історичного музею. – Нове в музеях України. – К., 1963. – С. 43–45; *Його ж.* Розповіді через століття // Молодь України. – 1966. – 11 лютого. Автор вдячний за надання інформації про вищезгадані публікації старшому викладачу кафедри української та зарубіжної літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського В.А.Косаківському.

[22] Харківський історичний музей (далі – ХІМ). – ЛБС-12, М-193, Інв. 9479/5367.

[23] ХІМ. – Інвентарна книга металу. М-1. – Розпочата 12 березня 1948 р. Закінчена 12 березня 1955 р.

[24] Див.: атрибуцію чарки у своєрідній музейній енциклопедії козацької доби «Україна – козацька держава». Автор-упорядник В.Недяк. (К., 2004. – С. 293).

[25] *Сидоренко В.* Особисті речі Богдана Хмельницького… – С. 44.

[26] *Кот С.І.* Нові документи про долю культурних цінностей… – С. 324.

[27] Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (історичний музей) (далі – НІЕЗП(і)). – Інв. № ПХМ 3569/КВ1319; Історичний музей/ Укладач Ісак В.П. – К., 1980. – С. 4.

[28] НІЕЗП(і)). – Інв. № АИМ 269/876.

[29] Каталог украинскихъ древностей коллекціи В.В.Тарновскаго. – К., 1898. – С. 42–43.

[30] *Махінчук М.* Обереги нашої пам'яті. – Одеса, 1998. – С. 75.

[31] НІЕЗП(і)). – Інвентарна книга №3. – №№ 2356–4472. Почато 27 грудня 1954 р. Закінчено 15 жовтня 1961 р. – № 3569. Запис зроблено 2/VII, 1959 р.

[32] З приватного листування. В опублікованих раніше працях дослідник дотримувався дещо відмінного погляду (див.: *Тоїчкін Д.* Козацькі шаблі в колекції Переяславського державного історичного музею // Історико-географічні дослідження в Україні. – Ч. 8. – С. 84 – 94). Автор вдячний Д.Тоїчкіну за люб'язне надання для публікації фото шабель з Переяславського музею, а також їхніх фахово впорядкованих описів.

[33] *Тоїчкін Д.* Козацькі шаблі… – С. 87–88.

[34] *Петренко М.З.* Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С.72.

[35] *Верига В.* Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – К., 1996. – С. 65; *Полюшко Г. В.* Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. – К., 2001. – С. 8.

[36] *Варшавська М.М.* Петро Петрович Курінний – один із зачинателів музейної справи в Україні // Матеріали наук.-практичної конф., присвяченої Міжнародному дню музеїв: До сторіччя Національного музею історії України. –К., 1998. – С. 6; Культурне будівництво в Українській РСР (1917–1927). Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 264–265.

[37] *Верига В.* Конфіскація церковних цінностей… – С. 70; *Варшавська М.М.* Петро Петрович Курінний… – С. 6.

[38] Государственный Исторический музей: Путеводитель. Украина и Белоруссия в XVII в. Культура Московского государства в XVII в. Залы XVIII–XIX.–М., 1938.–С. 9; Реликвии истории государства Российского.–М., 1995. С.–11; Государственный Исторический музей. Путеводитель. – М., 1947. – С. 87.

[39] *А. Л.* [Лазаревський Олександр] Чаша Богдана Хмельницкого // Киевская старина – 1897. – Т. LVI. – № 1. – С. 16. Автор вдячний за надання інформації про публікацію замітки співробітниці Інституту історії України НАН України О.О.Ковалевській.

[40] *Савчук Ю.* Штрих до епохи Б.Хмельницького: особисті речі гетьмана України у колекціях музеїв Європи // Зб. наук. праць: Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 296.

[41] Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та військ зв'язку. – Інв. № 31/2.

[42] Исторический Российский календарь на 1-ое и 2-ое полугодие. – СПб., 1993; Литературный вестник. – 1996. – 16 июня.

[43] Микільську браму Київської фортеці збудовано у 1846–1850 рр.

[44] Історико-архітектурна пам'ятка-музей «Київська фортеця». [Б. м. і д.]

[45] Див. Схему фортифікації Києва VI–XIX ст. Автори – В.Куленіч, О.Ющенко. Постановою Ради міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р. № 442 комплексу будівель Київської фортеці присвоєно охоронний номер 867. Автор вдячний директору Історико-архітектурної пам'ятки-музею «Київська фортеця» В.Кулінічу за інформацію щодо башти № 5.

[46] НМІУ. – Інв. Р-49.

[47] НМІУ. – Інвентарна книга металу. – Р-49.

[48] Національний музей у Кракові. Музей Фундації князів Чарторийських. –MNK-XIV-218; MNK-XIV-35.

[49] *Sokołowski M.* Muzeum XX Czartoryskich w Krakowie // Kwartalnik historyczny. – 1892. – R. VI; *Komornicki S.* Przewodnik po Muzeum Książat Czartoryskich w Krakowie. – Kraków, 1938; *Wierzbicki M.* Oddział Zbiory Czartoryskich. Zarys historii Zbiorów Sprawozdania i rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. – Wrocław–Kraków, 1957. – T. III. – S. 179–217; *Żygulski Z. (jun.)* Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki) // Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie. – Kraków, 1962. – T. VII. – S. 5–265.

[50] Грец.: sibylla – жінка-пророк, наділена даром передбачення.

[51] Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czartoryskich. Historia i wybór zabytków. – Warszawa, 1978. – S. 6–9.

[52] Inwentarz Świątyni Sybilli w Puławach (1815) 1849. – S. 77. – Poz. 656. На жаль, на відміну від каталогу «Готичного Будинку» (іншого музейного зібрання, облаштованого у Пулавах), що побачив світ у Варшаві 1828 р., рукописний каталог «Святині Сивіли» так і не з'явився друком (див.: *Sokołowski M.* Muzeum XX Czartoryskich ... – S. 230–231).

[53] Десятиліттям вимушеного еміграційного життя пулавських колекцій поклало край заснування музею Фундації князів Чарторийських у Кракові у 1874 р. Розпорошені по світах експонати відтепер було згромаджено «під одним дахом» й розподілено між шістьома відділами. Збірка зброї концентрувалася у 2-му, що дістав назву «Збройовні» (з польськ. – кімната, зала для експонування та збереження зброї, арсенал).

[54] Katalog Zbrojowni z r. 1877. Автором каталогу є Леон Бентковський – куратор музейних зібрань. Він працював над їх упорядкуванням після зосередження у Кракові.

[55] Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czartoryskich. Historia i wybór zabytków. – S. 6–7, 10.

[56] *Niemcewicz J.U.* Podróże Historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. – Paryż, 1858. – S. 174.

[57] Poczet Pamiętników w Św. Sybilli. – S. 90. – Poz. 3032.

[58] Inwentarz Świątyni Sybilli... – S. 231.

[59] Katalog Zbrojowni Świątyni Sybilli z r. 1877.

[60] Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czartoryskich. Historia i wybór zabytków. – S. 21.

[61] Ibid. – S. 31. Станіслав Сьвєж-Залеський (Stanisław Świerz-Zaleski) за часів упорядкування рукописного каталогу, який залишився незавершеним, – молодий краківський історик мистецтва, в майбутньому – співробітник музею у Вавельському замку.

[62] Katalog St. Świerza. Тут подаємо власний варіант перекладу з польської. Оригінальний текст документа подано у Додатку № 5. Інтуїтивно вважаємо, що більше підстав вважати, що текст викарбовано українською. У музейній документації траплялися випадки, коли написи кирилицею на історичній пам'ятці як транскрибувалися латиною, так і передавалися мовою оригіналу.

[63] Ми припустилися деяких помилок при прочитанні та відтворенні тексту у попередніх версіях дослідження, опублікованих у культурологічному збірнику «Черкаський край – земля Богдана і Тараса» (К., 2002. – С. 46–66) та у скороченому викладі у журналі «Історія в школах України» (2003. – № 1. – С. 41 – 44) .

[64] Це твердження є дещо сумнівним, хоча його не можна розцінювати як нереальне. За життя Б. Хмельницького (у період після Берестечка) козацькі підрозділи під командуванням Д. Виговського здобули Сокаль восени 1655 р. Однак доказів особистої присутності гетьмана у містечку не маємо (див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – К., 1995. – С. 524). Свідчення про доручення козацьким командирам обдарувати місцевий храм нам не відомі, а вибір подарунку, у цьому разі шаблі, залишається загадковим.

[65] Cnocie wojskowej. – Awtor wstępu Komorowski B., koncepcja i wybór Macyszyn J. – Gdańsk, 2001.

[66] Изображение людей знатнейших или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. – М., 1844; К портрету Хмельницкого // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 226, 231; *Ровинский Д. А.* Подробный словарь русских гравированных портретов. – СПб., 1888. – Т. III. – Ст. 2090–2095; 1889. – Т. IV. Прилож. – Ст. 161, 228, 293, 296, 464; *Антонович В. Б., Бец В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1883. – Вып. I. – С. 6–23; *О. Г-ий і М. Г.* Портрет Хмельницького з вид. 1683 р. // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Р. VII. – Кн. III і IV. – Т. XXII і XXIV. – С. 18–20; *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева по копиям их конца XVIII века // Труды Тринадцатого съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908. – Т. II. – С. 308–312; *Хоткевич Н.* О портретах *Б. Хмельницкого* // Искусство в Южной России. – 1913. – № 3. – С. 151–162, № 4–5. – С. 177–202.

[67] Inwentarz Świątyni Sybilli... – poz. 658.

[68] *Puzyna S.* Kazanie pod czas oktawy koronacyi Cudownego Obrazu Niepokalanie Poczętey Panny, Nazdostoynieszey Matki Bożey w Sokaliu dnia 11 septembra rano miane.. [w:] Chwała koronna szczęśliwą koronacyą Monarchini całego świata Maryi w cudownym jey obrazie Sokalskim... – Lwów, 1726. – S. 157; *Sokalski B.* Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. – Lwów, 1899. – S. – 32; *Голубець М.* З історії міста Сокаля. — Львів, 1929. – С. 30; *Zygulski Z. (jun).* Dzieje zbiorów puławskich (Swiątynia Sybilli i Dom Gotycki). – Kraków, 1962. – S. 43, 245.

[69] *Orłowski I.* Mocna straż Korony Polskiey, niezliczonemi przy Cudownym Obrazie Sokalskim Nayświętszey Boga Roduicy Maryi i w kościele OO. Zakonu świętego Franciszka, rozlicznych cudów łaskami uzbroiona...1724.

[70] *Kuropatnicki A.* Geographia albo dokładne opisanie Królestw Gallicyi i Lodomeryi. – Przemyśl, 1786. – S. 100.

[71] *Dreścik J.J.* Kufel «Bohdana Chmielnickiego» w Muzeum XX Czartoryskich w Krakowie // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 353—368.

[72] *Голійчук Ф.* Хмельницький і сокальські бернардини // Записки НТШ. — 1906. — Т. LXXI. — Ч. III. — С. 161—163.

[73] *Dreścik J.J.* Kufel «Bohdana Chmielnickiego» ... – С. 362.

[74] Galerie, informator, zbiory: Muzeum Narodowy w Krakowie. – Kraków, 2004. – S. 172.

[75] Христофор (букв. «христоносець») у Західній іконографії зображувався з маленьким Ісусом на плечах під час переправи через ріку та посохом у руці. Походив із землі ханаанейської, мав велетенський зріст і голову пса. Іконографічні канони чудово і повно відтворені у зображенні на кухлі.

[76] *Peyre R.* Les galeries célebres et les grandes collections privées. IV. L'Hotel Lambert et les collections Czartoryski [w] Correspondent. — Paris, 1893. — T. 136. — P. 1052.

[77] Union centrale des beaux-arts appliqués a L'industrie exposition de 1865. — Paris, 1865. — P. 4.

[78] Muzeum Akademii Umiejętności — українського відповідника ми не знайшли. Найближчим за значенням, на наш погляд, є розширений переклад слова «Umiejętności» як умілостей, знань, мистецтв, ремесел.

[79] Katalog wystawy zabytków z czasów króla Jana III i jego wieku. — Kraków, 1883. — S. 86.

[80] Універсали Богдана Хмельницького / Упорядн. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1998. — С. 55.

[81] Нотний запис танцю в аранжируванні В.М. Верховинця подано у його книзі «Теорія українського народного танцю» (К., 1963). Автор вдячний доктору мистецтвознавста Мирославу Круку з Кракова за пораду звернутися до народних мелодій у пошуку старовинного танцю.

[82] Katalog zabytków starożytnych we Lwowie w r. 1894. – Lwów, 1894. – S. 86.

[83] *Сидоренко В. О.* Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна (За матеріалами історії України XVI — першої половини XVII ст.) // Історичні джерела та їх використання. — Вип. II. — К., 1966. — С. 278; *Його ж.* Особисті речі Богдана Хмельницького... — С. 43—45; *Його ж.* Розповіді через століття... // Молодь України. — 1966. — 11 лютого.

[84] [Петров Н. И.] Памятники русской старины в западных губерниях імперіи. — СПб., 1885. — Вып. VII. Холмская Русь.

[85] У цій праці використано один з примірників, люб'язно наданий директором видавництва «Темпора» Ю. В. Олійник. Автор також вдячний Ю.В. Олійник за надання фото експонатів з музеїв Харкова.

[86] [Петров Н. И.] Холмская Русь (исторические судьбы русскаго Забужья). — СПб., 1887. — С. 149; Приложенія. — С. 25.

[87] Там само.

[88] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — К., 1995. — С. 174.

[89] 1 фунт дорівнює 453,5924 г. Отже, бердиш важив — 4 кг 650 г.

[90] Національний музей у Кракові. — Інв. № V. 3309, Ev. V. 326.

[91] Про виставку див.: *Савчук Ю.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. — Т. 10. — К.—Нью-Йорк, 2002. — С. 513—515.

[92] Колективне дослідження нині ведуть доктор мистецтвознавства Мирослав Крук, керівник лабораторії реставраційних досліджень при Національному музеї у Кракові Пьотр Фрончек, завідувач відділу зброї цього ж музею Міхал Джевульські та автор цих рядків.

[93] *Pych J.* Zbrojownia Ordynacij Krasińskich [w] Muzealnictwo Wojskowe. – Warszawa, 1995. – T. 6. – S. 219.

[94] Katalog Wystawy Starożytności i Przedmiotów Sztuki 1856 r., urządzonej w Pałacu JW. hr. Augustostwa Potockich w Warszawie na Krakowskim Przedmieściu, na korzyść Domu Schronienia Opieki Najświętszej Maryi Panny. – Warszawa, 1856. – S. 98.

[95] Album Dzieł Sztuki Zastosowanej do Przemysłu z wystawy urządzonej przez Muzeum Pszemysłu i Rolnictwa w Warszawie 1881 r. (tablica LXXXVI). Про виставу див. також: Bluszcz. – 1881. – № 35. – S. 262; Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny. – 1881. – T. II. – S. 222.

[96] Katalog wystawy sztuki starożytnej i nowożytnej stosowanej do przemysłu. – Warszawa 1889. – S. 71–72.

[97] У 1863 р., після поразки польського повстання, росіяни вивезли колекцію до Петербурга, де вона перебувала в руках графів Воронцових до 1869 р. Можемо припустити, що разом з колекцією у вимушених мандрах опинилася й булава Б. Хмельницького (див.: Хроника. Варшава // Старые годы. – 1909. – Июль–сентябрь. – С. 496).

[98] Katalogi Biblioteki Ordynacyi Krasińskich. №1. Inwentarz Zbrojowni Ordynacyi hr. Krasińskich. – Warszawa, 1909. – S. 86–87.

[99] Kosiatkiewiczówna M. Przewodnik po Muzeum Ordynacij Krasińskich. –Warszawa, 1930. – S. 33.

[100] *Gutowski J.* Broń i uzbrojenie tatarów. Katalog zabytków tatarskich. – Warszawa, 1997. – T. 1. – S. 60; 112.

[101] Тут і далі термін вжито у вузькому значенні: мається на увазі конкретна історична річ – експонат Військового музею у Стокгольмі. У ширшому значенні під гетьманським прапором розуміють усю сукупність пам'яток цього типу, що використовувались Богданом Хмельницьким (див.: *Крип'якевич І.* Прапор Б. Хмельницького // Неділя. – 1911. – № 6; передрук: Рада. – 1912. – № 23. – С. 4).

[102] *Белавенец П. И.* Краткая записка о старых русских знаменах. – СПб., 1911. – С. 33.

[103] Там само. – С. 51.

[104] Популярний, дещо спрощений та скорочений, варіант тексту опубліковано у газеті «Український Форум» (див.: *Турек Є., Савчук Ю.* Під яким прапором розпочав боротьбу гетьман Б. Хмельницький? (Гетьманський прапор у Стокгольмі) // Український Форум. – 1998. – Ч. 7 (29 грудня); 1999. – Ч. 3–4 (28 лютого)).

[105] Зважаючи, що орієнтиром розташування полотнища обрано розміщений на ньому напис, воно розглянуто розгорнутим вниз від горизонтально розташованого древка.

[106] *Турек Є., Савчук Ю.* Прапор Б. Хмельницького з Державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 312–313.

[107] *Турек Є., Савчук Ю.* Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 237–251.

[108] *Турек Є., Савчук Ю.* Під яким прапором розпочав боротьбу гетьман Б. Хмельницький? – Ч. 3–4. – С. 5.

[109] Ці слова були викарбувані над вхідними дверими одного з музеїв у Пулавах – «Готичного будинку», від яких відраховує свій вік музей Фундації князів Чарторийських.

Додатки

Додаток №1

ШАПКА
ГЕТМАНА УКРАИНЫ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦКОГО

Справка

В 1947 году в Белорусский Государственный Музей истории Великой Отечественной войны в порядке реституции от Советской Военной Администрации в Германии поступили многочисленные ценности быв. Белорусского Государственного Исторического Музея в г. Минске, среди которых были и некоторые ценности других музеев.

При вскрытии одного из ящиков, в котором находились ткани и головные уборы, был обнаружен мужской головной убор (шапка), на наружной стороне которого сохранилась бумажная этикетка, очень старая, истлевшая от давности, на которой черными (ореховыми) чернилами, но сильно выцветшими и уже имеющими коричневый цвет, по старой, дореволюционной орфографии написано:

Шапка Гетмана
Богдана Зиновія Хмельницкаго
скончавшаг. въ 1657 году.

Хранилась у его правнучатой племянницы Ольги Ал. Петровской жившей въ Обо...нь

Наличие этой аннотации послужило основанием для учета этой шапки по описи поступивших ценностей под № 3883, как шапки Богдана Хмельницкого.

В 1948 г. шапка была учтена по инвентарной книге основного фонда музея под № 2471, также как шапка Богдана Хмельницкого.

Дирекция музея произвела научную экспертизу шапки в Государственном Историческом музее в г. Москве. Специалист в области древних тканей, старший научный сотрудник Исторического музея, кандидат исторических наук Л.И. Якунина сделала следующее заключение:

Шапка имеет вид широкого колпака высотой в 27 и в ширину 31 см, значит, носилась взрослым человеком. Она сшита из шелковой ткани атласного переплетения. В свое время шапка была алого цвета, но в связи с давностью выцвела и теперь имеет лимонный цвет. Об этом свидетельствуют следы алого цвета под нитками и под вышивкой. Шапка по шёлку вышита серебряной нитью (пряденым золотом) узором извивающихся ветвей с цветами. Нижняя часть шапки (опушь) окаймлена шелковой бахромой зеленого цвета и небольшой золотой бахромкой. Подкладка шапки (тафта) шелковая, светло-брусничного цвета, стеганная на шерстяной вате. На подкладке сохранились следы пота, свидетельствующие о том, что шапка долгое время была в носке. Вершина её была увенчана пуговкой. Шапка в своё время была очень богата, дорога, так как и атлас, из которого она сшита, и тафта, которой она подбита, и «золотое» шитье, которым она украшена, являлись в своё время очень дорогими материалами.

Шапка не вызывает сомнения в своей принадлежности какому-то лицу из высших классов, состоятельному человеку.

По времени шапку должно отнести к XVII веку, приблизительно к середине.

Узор, который покрывает всю шапку, является типичным для XVII века, как в русском, так и в украинском искусстве, особенно в народном шитье.

Таким образом, заключение экспертизы и сохранившаяся надпись на этикетке подтверждают подлинность шапки и принадлежность её Богдану Хмельницкому — выдающемуся сыну украинского народа.

Директор Белорусского Государственного
Музея истории Великой Отечественной войны
(С. Шуцкий)
МП
15 мая 1954 г.
г. Минск

Національний музей історії України. КВ №10336.

Додаток № 2

Інвентарна картка гарнця

Копія

Комітет по справах культосвітніх установ УРСР
Назва музею КІМ*

6/XI 1952-го

ІНВЕНТАРНА КАРТКА

Інвентарний № К-920. Відділ XIV—XVIII. Картка № КВ — 9675.

Назва речі — . Старий інвентарний No — .

Опис речі: Гарнец XVII з глини для вимірювання зерна.

В 1910 — 1923 рр. належав вчителю А. Матвєєву, від спадкоємців якого перейшов до проф. Клименко П., а від нього до КІМ. В середині гарнца літера «З». Власники гарнца вважають, що він належав свій час Богданові Хмельницькому.

Bohdan Chmelnicki

Зворот картки:

Де знайдено річ:

Спосіб придбання: Акт 3листоп. 1952 р.

Час знаходження

Де переховується: Ф (фонди. — *Ю. С.*)КІМ.Експ. 14—18 ст.

Розмір: h = 30, D = 21;

Матеріал та техніка: глина.

Сохранність: пошкоджень нема.

Ціна: 75 кр.

Оцінка

Директор музею   Підпис автора картки

Київський історичний музей.

Національний музей історії України.

Додаток № 3*

ЦЕРЕМОНІАЛЬНА КАРАБЕЛЯ, ВІДОМА ЯК «ШАБЛЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»

Туреччина, друга половина XVII ст.

Сталь, срібний сплав, позолота, кістка, шкіра, дерево. Кування, гравірування, карбування, різьблення.

Параметри шаблі: A=92,5 см; C=3,6 см; F=8 (5); L=11,5; B=80,5 см; E=17 см; R=6,8; N=7.

Клинок сталевий, середньої кривизни з пером та одним широким долом. Обух звужується до загостреного з двох боків пера. Вістря гострокінцеве, загострене з двох боків.

На зовнішньому боці клинка вигравірувано напис у два рядки:

BOGDAN/

CHMIELNICKI

Далі знаходиться продовження напису:

SZCZO POD ZBOROW ... ZBARAZEM SŁAWY ZAROBYLY/

TOY POD BERESTESZKOM NA HOŁOWU UTRATYLY/

NEBUŁO SIE NA LAHOW SWOYH PORYWATY/

Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY/

TO NE BUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY./

Із внутрішнього боку клинка вигравірувано мальтійський хрест.

Написи та хрест пізнішого походження. Їх нанесено замість знищеного оригінального турецького таушованого декору, залишки якого чітко представлені п'ятьма симетрично розташованими при п'яті гніздами для дорогоцінного каміння з кожного боку клинка та ще двома з внутрішнього боку біля початку єлмані, а також слідами від орнаменту.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена з срібного сплаву, позолочена. Видовжені довгі тонкі кільйони закінчуються кульками з карбованим орнаментом. Перехрестя становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини. Гарда вкрита гравірованим та карбованим орнаментом: посередині — окрема квітка в колі, навколо картуш з арабесок.

Щічки руків'я з різьбленої білої кістки, закріплені на трьох заклепках, що завершуються розетками. Руків'я має незначний нахил в бік леза. Верхів'я у вигляді стилізованої голови орла звужується донизу. Вздовж руків'я знаходиться мідний каптурець, гравірований арабесками.

Піхви дерев'яні, обтягнуті чорною шкірою. Оправа піхов зі срібного сплаву, позолочена, складається з устя, 2-х обоймиць з рухомими кільцями та наконечника. Всі елементи оправи вкриті характерним орнаментом — окремі квітки у центрі симетрично розташованих картушів у вигляді хмар «чи» та арабесок «румі».

Інв. № ПХМ 3569/КВ 1319.

ЦЕРЕМОНІАЛЬНІ ШАБЛІ «ОРЛА» XVIII СТ. «ОСОБИСТОЇ ОХОРОНИ ГЕТЬМАНА»

1. Сталь, срібло, дерево, напівкоштовне каміння, шкіра, оксамит. Кування, гравірування, карбування, зернення, оздоблення камінням. Параметри шаблі: A=80,5; B=66; C=3,3; D=4; E=26,5; F=7,4; L=16; N=7; R=3.

Короткий широкий сталевий клинок за своїми розмірами та формою єлмані відповідає турецькому типу пала, або гаддаре, що одразу вирізняє даний екземпляр з маси відомих польсько-угорських шабель «орла»; втім, щодо самої характерної форми великої дволезової єлмані з гострокінцевим бойовим кінцем, то вона відома ще з XVI ст. і зустрічається в угорських, польсько-угорських та турецьких різновидах аж до XVIII ст.

Вздовж обуху клинка проходять три паралельні доли, два з яких продовжуються на єлмані до вістря та утворюють реберця.

Біля п'яти клинка вигравірувані клейма, що можуть свідчити про його генуезьке походження.

Ефес декоративно оформлений із золоченого срібного сплаву. Гарда відкритого типу, хрестоподібна, вкрита карбованим та гравірованим геометричним орнаментом. Місце перехрестя займає трикутний виступ, спрямований вершиною в бік клинка. Кінці довгих кільйонів розгорнуті опозитно — лівий вгору, правий вниз. Щічки руків'я обшиті шкірою та обмотані позолоченим дротом. Верхів'я реалістично виконане у формі голови орла.

Позолочений ланцюг з'єднує дзьоб птаха з кінцем лівого кільйону.

Піхви дерев'яні, обтягнуті оксамитом жовтогарячого кольору. Оправа піхов складається з устя, обоймиці та наконечника фігурної форми. Всі елементи оправи вироблені зі срібного сплаву, золочені, оздоблені напівкоштовним камінням, вкриті карбованим рослинним орнаментом та зерню. На усті закріплено три нерухомих кільця, на обоймиці — одне. Оксамитова портупея з позолоченими, вкритими карбованим орнаментом бляхами, призначена для підвішування шаблі через плече.

Шабля передана з Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург, Росія).

За сукупністю морфологічних характеристик ефесу, шаблю варто класифікувати як польсько-угорський тип IV (т. зв. «орлиних шабель», невідомих за межами Польщі), втім, нехарактерне загалом для польської (як і для турецької) зброярської традиції сполучення описаних вище клинка та ефесу, наштовхує на думку про можливий український монтаж даного екземпляра.

Інв. № АИМ 269/876.

2. Сталь, срібло, дерево, напівкоштовне каміння, шкіра, оксамит. Кування, гравірування, карбування, зернення, оздоблення камінням. Параметри шаблі: A=82; B=67; C=3,7; D=3,5; E=24; F=8,2; G=33; L=16; N=7,5; R=3.

Короткий широкий сталевий клинок за своїми розмірами та формою єлмані відповідає турецькому типу пала, або гаддаре. Єлмань відмінної від попереднього експоната форми, дволезова з тупокінцевим бойовим кінцем. Єлмані подібної форми відомі у турецьких та угорських шаблях з XVI ст.

Вздовж обуха проходять два доли, що утворюють реберце. Верхній закінчується на єлмані, нижній тягнеться до вістря.

Конструкція та декор ефесу та піхов аналогічні вище згаданій шаблі (різниться тільки кольором оксамиту — зелений), відповідно всі зауваження щодо першого екземпляра є слушними і для даного.

Шабля передана з Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург, Росія).

Без інвентарного номера.

Цілком очевидно, що обидві шаблі виготовлені з метою парного використання в урочистих випадках. Втім, у конструкції встановлено бойові клинки, що у сполученні з розкішним оформленням натякає на використання даних шабель в охороні та супроводі вельможних осіб.

A — загальна довжина шаблі; B — довжина клинка (від вістря до п'яти); C — ширина клинка біля п'яти; D — ширина клинка біля початку єлмані; E — довжина єлмані; F — довжина перпендикуляра, проведеного від точки найвищої частини леза до прямої лінії, що з'єднує кінець клинка з перехрестям; G — кривизна клинка; L — довжина хрестовини; N — загальна довжина руків'я; R — висота перехрестя.

**Зброєзнавчий опис підготував Денис Тоїчкін.*

Додаток № 4

MNK – XIV – 218 NAHAJKA TZW. «CHMIELNICKIEGO», XVII W.

Opis.

Trzonek – z drzewa wiśniowego, naturalnego (z korą), masywny.

Oplot drzewca z szerokiego brązowego, surowego, rzemienia (bawolego), spiralny, przepleciony z odcinkiem podłużnym, z jednej strony zamocowanym na trzonku plecionką przypominającą pieczęć i dwoma gwoździami, z drugiej wpleciony w konstrukcję bicza.

Obecnie oderwany kawałek oplotu z dwuch części połączonych w środku wezłem w postaci plęcionej kulki, przywiązanej do trzonka (wyraźny ślad gwoździa na końcach, dowodzi, że była to pętla pozwalająca na zawieszenie nahajki na przegubie ręki).

Bicz – pleciony, przymocowany do trzonka oplotem, wzmocnionym trójkątnym językiem (i gwoździem) prawie prostokątnej poduszki wypełnionej szczeciną w której zamocowano masywną, twardą, owalną w przekroju plecionkę.

Bicz wypełniony w środku włosiem.

Dł. Trzonka 60 cm, średnica trzonka ok. 4,1 cm.

Dł. bicza ok. 58 cm.

Dł. całości ok. 119 cm.

Pochodzenie.

Stan konserwacji.

Literatura i reprodukcje.

Inw. Świątyni Syb. (1815) 1849 str. 77 poz. 656: «Nahayka Bogdana Chmielnickiego».

Kat. Zbroj. z r. 1877: Музей фундації князів Чарторийських «Nahajka wielka Chmielnickiego».

Додаток № 5

MNK – XIV – 35 SZABLA «BOHDANA CHMIELNICKIEGO» II POŁ. XVII W. I XVIII W.

Opis

Głownia – lekko krzywa, bardzo szeroka, sztych centrzczny.

Głownia bardzo zniszczona przez rdzę, wyszczerbiona, część środkowa ograniczona do wąskiego kawałka metalu, prócz tego podłużny otwór przy sztychu, dalej dwa mniejsze prawie połączone i jeden, niewielki w środkowej części zastawy.

Na zastawie po prawej nabijane złotem popiersie wyobrażające rzekomo Bohdana Chmielnickiego z buławą w prawej ręce, a dalej ślady również złotem nabijanego napisu, a także rytej ramki. W środkowej

części główni złota sześcioramienna gwiazdka, przy sztych zamkięcie ramki i ślady złocenia.

Po lewej ślady rytej ramki, w części środkowej częściowo zatarta złota gwiazdka, dalej przy sztychu ślady ramki i ryta wężykowata linia.

Rękojeść – zamknięta żelazna. Jelec prosty z wąsami i paluchem z poziomą tarczą pogrubioną wałkiem na krawędzi, z jednej strony zakończony płaską łezką, z drugiej przechodzący w połokrągły kabłąk łukowato dochodzący do kapturka.

Trzon rękojeści drzewniany, pokryty groszkową skórą, ze śladami ukośnych karbów (ślady naprawy). Kapturek płaki owalny schodzący warkociem po grzbiecie trzonka do jelca.

Dł. głowni 87,4 cm, szer. u nasady 5,3 cm.

Wys. ręk. 12,0 cm.

Pochodzenie.

Stan konserwacji.

Literatura i reprodukcje

Poczet Pam...w Św. Sybilli (3032) s. 90: «Pałasz w czarnych pochwach, oków żelazny, z portretem ze złota wybitym Bogdana Chmielnickiego i przez niego dany był do kościoła w Sokalu. Na głowni napis: «Szczo pod Zborowem Zbarażem, toby w naszey Sławi nie buło utraty».

Inw. Św. Sybilli w Puławach s. 231: «Pałasz w czarnych pochwach. Oków żelazny. Należał do Bohdana Chmielnickiego».

Kat. Zbroj. z r. 1877: « Szabla prosta, zniszczona rdzą, z popiersiem złotym Bohdana Chmielnickiego. Bez pochwy».

Kat. St. Świerza: «Szabla Bohdana Chmielnickiego ofiarowana przezeń do kościoła w Sokalu. Wiek XVII. Na ... głowni ... ślad napisu, który brzmiał: «SZCZO POD ZBOROWOM ZBARAŻOM SŁAWY ZAROBYLI / JNJ POD BERESTECZKOM NAHŁO UTRATYLI / NE BUŁO NA LACHOW SWOICH SIA PORYWATY / J Z B ... ZARAZ W SKOK UTEKATY / TOBY W NASZOY SŁAWIE NE BUŁO UTRATY 1652».

Nr kliszy fotograficznej

Miejsce przechowywania

Uwagi

Музей фундації князів Чарторийських

Додаток № 6

ІНВЕНТАРНА КАРТКА БЕРДИША

MUZEUM NARODOWE W KRAKOWIE

Nr. V. 3309. Ew. V. 326. DAV 194.

Topór z drzewcem ułamanym.

Prawdopodobnie falsyfikat XIX wieku.

Opis: Ostrze, owalne głeboko wygięte, z osadą i ostro zakończonym obuchem. Całość ostrsza pomalowana na color czerwonawy (obecnie silnie zrudziały). Po jednej stronie, wymalowana na ostrzu i części osady postać św. Michała Archanioła.Ostrze osadzone na drewnianym trzonku, zapuszczonym na jasno orzechowy kolor; jest przy końcu ułamany. Topór, jeżeli nie jest falsyfikatem, stanowił element decoracyjny bliżej nieokreślonego cechu, noszony w czasie uroczystości.

Pohodzenie nieznane

Stan konserwacji: Koniec trzonka odłamany, całość lekko zabrudzona.

Literatura i reprodukcje

Nr. dawny inwentarza Ew. V. 326.

Nr. kliszy fotograficznej

Miejsce przechowywania skrynia nr. 21.

St. Kob. IX. 66.

Національний музей у Кракові.

Додаток № 7

ВИТЯГ З КАТАЛОГА

363. Buława z pełnego rogu nosorożca, nabijana srebrem, i obsadzona u dołu w kość słoniową z XVII wieku.

Wedle podania miała należeć do hetmana kozaków Zaporozkich Bogdana Chmielnickiego.

Długość 0, 320 m. Własność Gen. Adj. hr. W. Krasińskiego.

Katalog Wystawy Starożytności i Przedmiotów Sztuki 1856 r., urządzonej w Pałacu JW. hr. Augustostwa Potockich w Warszawie na Krakowskim Przedmieściu, na korzyść Domu Schronienia Opieki Najświętszej Maryi Panny. – Warszawa, 1856. – S. 98.